Türk Kültürü ve **Hacı Bektaş Velî** Araştırma Dergisi,
Güz-Eylül 2026, Sayı 119, 487-515

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)

MAKALE ARTICLE
ISSN: 1306-8253 eISSN: 2147-9895
Geliş Tarihi/Received: 21 Ağustos 2025
Kabul Tarihi/Accepted: 21 Nisan 2026
https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1769515

XIX. YÜZYIL'DA KUZEY KAFKASYA'DA MÜRİDİZM: DİNİ DİRENİŞ VE TOPLUMSAL ETKİLERİ (1817-1864)

MURIDISM IN THE NORTH CAUCASUS IN THE 19TH CENTURY: RELIGIOUS RESISTANCE AND SOCIAL IMPACTS (1817-1864)

AYSEL ERDOĞAN*
Sorumlu Yazar

Öz

Tarih boyunca coğrafi konumundan dolayı birçok güç arasında el değiştiren Kafkasya, XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya ve İngiltere arasında yaşanan sömürgecilik yarışında hedef noktalardan birisi haline gelmiştir. Boğazlar üzerindeki hâkimiyetini arttırma, Akdeniz'de üstün güç olma politikası doğrultusunda Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki ilerleyişini yakından takip eden İngiltere'nin öncülük yaptığı bir bloklaşma ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda yaşanan Kırım savaşı, Osmanlı Devleti'nin topraklarının işgalini geciktirmekle birlikte Türkistan ve Kafkasya halklarının Rus işgali sırasında savunmasız bırakılmasını beraberinde getirmiştir. Kırım savaşı sonrasında Rusya'nın Kafkaslar ve Türkistan üzerindeki işgallerine müttefik devletler sessiz kalmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin etkisini kaybettiği dağınık haldeki Kafkasya halkları için Müridizm adı verilen İslami düşünce hareketi birleştirici rol oynamıştır. Rus işgallerine karşı örgütlü direniş sağlama noktasında oldukça başarılı olan bu hareket içerisinde Şeyh Şamil başta olmak üzere çok sayıda kişi önemli rol oynamıştır. Ancak askeri birliklerin sayısı ve mühimmat olarak kendilerinden üstün olan Rus birlikleri karşısında kalıcı bir başarı sağlanamamıştır. Çalışmada XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere ve Rusya arasında yaşanan jeopolitik ve jeostratejik rekabetin Kuzey Kafkasya üzerindeki yansımaları ele alınmıştır. İngiltere'nin Kafkasya'nın Rusya tarafından işgaline giden süreçteki politikası ve Kafkas halklarının Rus işgallerine karşı verdikleri mücadele, yayımlanmış İngiliz arşiv belgeleri, parlamento kayıtları, dönemin diplomatik yazışmaları ışığında ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Kafkasya'nın uluslararası politika bağlamında taşıdığı stratejik önemi vurgulanırken, büyük güçlerin çıkarları doğrultusundaki rekabetin bölge halklarının kaderine olan etkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Rusya, Müridizm, İmam Şamil.

Abstract

The Caucasus, which has changed hands between many powers throughout history due to its geographical location, became one of the target points in the colonial race between Russia and England in the first half of the 19th century. A bloc was formed, led by England, which closely followed Russia's progress in Ottoman lands in line with its policy of increasing its dominance over the Straits and becoming the superior power in the Mediterranean. As a result, the Crimean War, which delayed the occupation of the Ottoman Empire, brought about the defenselessness of the peoples of Turkestan and the Caucasus during the Russian occupation. After the Crimean War, the allied states remained silent against Russia's occupations of the

Araştırma Makalesi / Künye: ERDOĞAN, Aysel. "XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Müridizm: Dinî Direniş ve Toplumsal Etkileri (1817-1864)". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 119 (Eylül 2026), s. 487-515. https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1769515

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi , Tarih Bölümü, e-mail: ayselerdogan@osmaniye.edu.tr; ORCID: 0000-0003-0319-1976

Caucasus and Turkestan.In this context, the Islamic thought movement called Muridism played a unifying role for the scattered Caucasian peoples who were out of the control of the Ottoman Empire. Many people, especially Sheikh Shamil, played important roles in this movement, which was quite successful in providing organized resistance against Russian occupations. However, no permanent success was achieved against the Russian troops, which were superior in number and ammunition.

The study examines the reflections of the geopolitical and geostrategic competition between England and Russia in the first half of the 19th century on the North Caucasus. England's policy in the process leading to the occupation of the Caucasus by Russia and the struggle of the Caucasian peoples against the Russian occupations are tried to be revealed in the light of British archival documents, parliamentary records and diplomatic correspondence of the period. While emphasizing the strategic importance of the Caucasus in the context of international politics, the effect of the competition in line with the interests of the great powers on the fate of the peoples of the region is discussed.

Keywords: Caucasus, Russia, Muridism, Imam Shamil.

Giriş

Kafkasya'nın tarihsel gelişiminde jeopolitik konumunun büyük bir önemi bulunmaktadır. Asya ve Avrupa'nın kesişim noktasında yer alan Kafkasya, bu stratejik konumundan dolayı tarih boyunca büyük devletlerin ilgisini çekmiştir (Çunatuka, 2025, 63). Hazar Denizi, Karadeniz ve Azak denizi arasında yer alan Kafkasya, Avrupa kıtasının güneydoğuda son noktasını teşkil etmektedir. Coğrafi konumu ile kuzey-güney, doğu- batı yollarının kesişme noktasında yer alıp üç kıta (Asya, Avrupa, Afrika) ile kolaylıkla iletişim kurmaya uygun bir noktada yer almaktadır (Berkok, 1958, 2; Tavkul, 2009, 26). Güneydoğu Avrupa ve güneybatı Asya arasında yer alan bu coğrafi nokta Asya halklarının Avrupa'ya yaptıkları göçler için bir kesişim noktasıdır (Potto, 1887, 1-2). Güneyinde Çoruh- Arpaçay nehirleri, doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, kuzeyinde Don ve İdil nehirleri ile çevrelenmiştir. Bölge, Kafkas sıradağları tarafından Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılmaktadır. Karadeniz'den Hazar denizine doğru uzanan Kafkas sıradağları bölgenin coğrafi özelliklerinin dışında Kafkas halklarının nüfusunda da belirleyici rol oynamıştır. Nitekim Arap tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından "Cebel'ül Elsan" (dillerin dağı) olarak adlandırılan Kafkasya, birçok dil ve kültürün iç içe geçtiği bir bölgedir (Leylak, 2000, 32-33; Karakhi, 1987, 178). Bugün tarih sahnesinden silinmiş birçok kavmin izlerinin bulunduğu Kuzey Kafkasya'nın dağlık yapısı Kafkas halkları için doğal bir savunma işlevi görmüştür (Çetinbaş, 2015, 348).

Anadolu ve Ön Asya ile güney ve Orta Asya bölgeleri arasında köprü vazifesi gören Kafkasya'nın jeopolitik ve stratejik açıdan taşıdığı önem, Rusya'nın özellikle I. Petro döneminden itibaren dünya devleti olmak adına uyguladığı yayılmacı politika ile daha çok artmıştır (Karabayram, 2019, 6; Ava, 2025, 40). Akdeniz'e ulaşmak, Hindistan'a kadar uzanan yeni ticaret yolları bulmak, Hindistan ile ticareti başlatmak gibi hedeflerle Asya'ya yönelen Petro için Kafkasya, Rusya'nın buradaki hedeflerine ulaşabilmesinde ilk hedef olarak görülmüştür (Potto, 1887, 18). Rusya'nın hem ekonomisi hem de güvenliği için oldukça önemli olan bu bölgedeki hâkimiyeti, kendisi için ciddi bir tehdit oluşturan Kuzey Kafkasya ile sınır oluşu, coğrafi konumu ve sınır komşuları, bölgedeki devletlerin Hazar Havzası'nın mineral kaynaklarının geliştirilmesinde önemli rol oynaması gibi birçok unsurla yakından ilişkilidir (Naumkin, 2002, 31). Hindistan'a giden yolun doğu kapısını teşkil eden Kafkasya'nın konumu burada üstün olan devletin boğazlara hâkim olmasını kolaylaştıracak bir avantaj olarak değerlendirilmiştir (Akmaz, 2015, 290).

Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki varlığı Çar IV. İvan döneminde Hazar Denizi'ndeki Tarki kalesinin inşasına başladığı 1559 yılına kadar uzanmakta olup Rusya, sonraki yüzyıllarda çevredeki topraklar üzerindeki kontrolünü kademeli olarak arttırmıştır (Nation, 2015, 1). Yukarı Don ve Orta Volga bölgesinden Hazar Denizi, Kafkasya ve Orta Asya bozkırlarına kadar olan bu Rus ilerlemesinin başlıca gücü, tamamen Rusya'nın askeri ve sömürgeci amaçlarına hizmet eden Kozaklar[1] olmuştur. Rusya, Karadeniz ve Baltık'ta üstün güç haline gelmeden önce Kuzey Kutbu›na akan Peçora gibi kuzey nehirleri ve ötesinde Asya halklarının en içteki topraklarının bulunduğu karayla çevrili Hazar'a dökülen Volga gibi Avrasya nehirlerine hâkim olmuştur. XVI. yüzyılın sonuna doğru Ruslar nihayet güçlerini Volga'ya yerleştirmiş ve güneye doğru ilerlemelerini engellemeye yönelik büyük Türk askeri girişimini (1569-70) yenilgiye uğratmıştır. Sonraki yüzyılda Don Kozakları, Azak Denizi'ndeki Türk kontrolüne karşı çıkmışlar, Hazar kıyısında Terek (Terski) Kozakları, Terek ve Sunja nehirleri boyunca kaleler kurmuşlardır. Kozaklar burada Çeçenistan ve Dağıstan'ın çok sayıda ve güçlü Müslüman kabileleriyle temas ve çatışma içine girmişlerdir (Allen - Muratoff, 1953, 10).

Sınırsız bozkırlar, verimli topraklar ve genişlemeye müsait elverişli alanların bulunduğu güneyde kalıcı sınırlar oluşturmak ve istikrarlı bir yönetim sağlamak isteyen Moskova hükümeti için, Kuzey Kafkasya'da kontrolü sağlamak zorunlu hale gelmiştir. Nitekim Moğolların buradaki hâkimiyeti kaybetmesinden sonra Ruslar Volga boyunca ilerleyerek Hazar denizine ulaşmıştır (Potto, 1887, 3). Hazar Denizi'nde ilerleyen Rusya bu sayede Kuzey Kafkasyalılarla kalıcı temas kurmuştur. Başlangıçta Kuzey-Batı Kafkasya›da yaşayanlara Çerkez[2] denirken XVI- XVII. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da benzer yaşam tarzını sürdüren tüm dağ kabileleri Çerkez olarak algılanmaya başlamıştır. Kuzey Kafkasya'daki Rus-Osmanlı rekabeti de XVI. yüzyılda başlamış, bu rekabet bölgesel Osmanlı-İran çatışmasına kendiliğinden eklenmiştir (Tsibenko, 2022, 410). Güneye doğru ilerleyen Rusya, XVI. yüzyıldan beri Orta Doğu›ya egemen iki önemli imparatorluk olan Osmanlı ve İran ile kaçınılmaz bir çatışmayla karşı karşıya kalmıştır. Böylece Hazar ile Kafkas sıradağları arasındaki dar kıyı şeridi boyunca mücadele eden üç bölgesel güç olan Rusya, İran ve Türkiye - arasında uzun bir diplomatik ve askeri mücadele dönemi başlamıştır. Bu güçler arasındaki rekabet yerel dayanışmaya katkıda bulunmuş, bu sayede Dağıstan'ın çok sayıda egemen kavmi arasında yeni bağlar kurulmuştur (Kisriev - Ware, 2006, 493-494). XIX. yüzyıla kadar Kuzey Kafkasya; Rusya, Osmanlı ve İran İmparatorlukları arasında sınır olma özelliğini sürdürmüştür. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, Rus İmparatorluğu›nun Karadeniz›i kullanımı, Rus-Osmanlı ilişkilerinin unsuru haline gelirken ayrıca büyük güçlerin dış politika gündemine girmiş ve Rusya'nın uluslararası arenada güçlenmesi nedeniyle korku oluşturmuştur (Tsibenko, 2002, 410-411). Söz konusu bölgesel rekabetin şekillendirdiği siyasal ve toplumsal ortam ile Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki giderek artan baskısı, yerel topluluklar arasında dayanışmayı güçlendirmiş, XIX. yüzyılda Müridizm hareketinin ortaya çıkışını hazırlayan başlıca unsurlardan biri olmuştur.

1 Rus baskısından kaçan Rus serf ve köleleri ile Tatar ve Çerkez toplulukların karışımından meydana gelen bu topluluk literatürde "Rus Kozakları" olarak adlandırılmıştır. (Çaycıoğlu, 2022, 724). Rus General Glezenap tarafından başarılı sınır savunucuları olarak görülen Kozak askerlerin sayısı bu dönemde artmıştır. Onun girişimleri ile Kuban'da Temirgoevskaya, Kazanskaya, Ladovskaya ve Tiflisskaya adlarıyla dört yeni Kozak yerleşimi kurulmuştur (Potto, 1887, 659).

2 XVIII. Yüzyıla kadar Kırım nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Çerkezler, XIX. yüzyılın ortalarındaki Rus işgaline kadar kuzeybatı Kafkasya'nın büyük bir kısmını ve Kuban havzasını ele geçirmiştir (Allen - Muratoff, 1953, 12).

XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkasya ve Türkistan'daki ilerleyişi yalnızca bölgesel güç dengelerini değiştirmemiş, İran ve Osmanlı Devleti'nin yanı sıra Hindistan'daki hâkimiyetini korumak isteyen İngiltere'nin politikalarını da etkilemiştir. Rusya'nın güneye doğru ilerleyişi sırasında İngiltere'nin aldığı siyasi ve askeri tedbirler, Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasında etkili olmuştur. Diğer yandan Rusya'nın Kafkasya'daki hâkimiyet alanının genişlemesi, bölgede siyasal ve toplumsal dönüşümlere yol açmıştır. XIX. yüzyılda yaşanan bu gelişmeler Kafkasya'nın önceki dönemlerde şekillenen siyasi, sosyal ve ekonomik yapısıyla yakından ilişkilidir. Dolayısıyla Rusya'nın bölgedeki ilerleyişini, buna karşı gelişen yerel direnişleri ve Müridizm hareketinin ortaya çıktığı şartların doğru anlaşılabilmesi için XIX. yüzyıla kadar Kafkasya'nın siyasi, sosyal ve stratejik durumunun ana hatlarıyla ele alınması gerekmektedir.

1. XIX. Yüzyıla Kadar Kafkaslar'ın Durumuna Genel Bakış

Erken dönemlerden itibaren Balkanlar ve Bizans için ekonomik ve siyasi açıdan önem taşıyan Karadeniz'de Boğazların ele geçirilmesinden sonra güçlü bir konum elde eden Osmanlı Devleti, 1475'te Cenevizlilerden Kefe'nin alınması ile Kırım'ı topraklarına katmıştır (Yalçınkaya, 2006, 47). Bu tarihten itibaren Kırım Tatarları üzerindeki etkisini arttıran Osmanlılar kendi siyasi amaçları doğrultusunda Hanlığın iç işlerine müdahil olmuşlar, 1478 yılına kadar Hanları atama ve görevden alma haklarını muhafaza etmişlerdir. Karadeniz ve bitişik bölgeleri üzerinde tartışmasız bir kontrol elde eden Osmanlı Devleti kendisini geniş ve karmaşık ekonomik kaynakların mirasçısı yapmış ve aynı zamanda, o bölgenin diğer önde gelen güçlerle olan siyasi, ekonomik ve kültürel bağlarını tamamen kısıtlamış veya ortadan kaldırmıştır (Kortepeter, 1966, 92-96). Sünni Maverahünnehir ile Osmanlı Devleti arasında Şii İran Devleti'nin varlığı bir tehdit oluşturmuştur. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman hâkimiyetleri döneminde Osmanlı Hâkimiyetinin Hazar kıyılarına kadar genişletilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da bu girişimleri sınırlı kalmıştır. Kanuni'den sonra da Osmanlı Devleti'nin doğuya ilgisi devam etmiş, Azerbaycan 1514- 1555 yılları arasında Osmanlı ile Safeviler arasında el değiştirmiştir (Togan, 1981, 131-133). Osmanlı padişahı Süleyman'ın 1534 yılında Tebriz ve Bağdat'ın zapt ve ilhakı ile sonuçlanan iki yıllık seferi sonrasında Basra- Bağdat- Halep yolunun kontrolü Osmanlılara geçmiş, Osmanlı Devleti Hindistan- Orta Doğu arasındaki ticaret yoluna hâkim olmuştur. Osmanlı devleti 1578- 1611 yılları arasında Kafkasya ve Azerbaycan'ın tamamına hâkim olmuştur. Bu süre içerisinde Osmanlı ile Türkistan Türkleri arasında yakın münasebetler kurulmuştur (İnalcık, 2009, 179; Togan, 1981, 133).

Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişindeki en büyük engellerden birini teşkil eden Moğol Devleti'nin Cuci ulusu ve Altın Orda olarak bilinen Batı bölgeleri, Türk unsurunun ağırlıklı olduğu ve kabile anlayışına sahip topluluklardan meydana gelmiştir. Volga bölgesindeki Türk kabileleri Altın Orda Devleti'nin de esasını meydana getirmiştir. Rusların Karadeniz'de ilerlemesine engel teşkil eden bir nevi tampon durumunda olan Altın Orda Devleti'nin bağımsız hanlıklara ayrılması ile Kazan, Astarhan (Astrahan) gibi hanlıklar hâkimiyet sahası[3] bulmuştur. Bu hanlıklar

3 "Van Gölü, Gökçe Gölü, Araş Nehri, Kuzey Kafkas Dağlan, Karadeniz'in doğu kıyısı ile çevrelenen ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin tümünü içine alan bu coğrafi kesime, Doğu Anadolu veya Kafkas Harekât Alanı denir. Büyük Kafkas Silsilesi'nin kuzey kısmındaki bölgeye, Kafkaslar önü, güney kısınma da Trans Kafkas (Maverayı Kafkas) adı verilir." Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihî Osmanlı Devri Osmanlı - Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856), 1986, 11- 12. Kafkas sıradağları ile kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan bölgenin ulaşım zorlukları iki taraf arasındaki irtibatı engel-

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında belirleyici olmuştur. Bu hanlıklardan Kazan Hanlığı'nın 1552'de Rusların eline geçmesi Rusya'nın buradaki hâkimiyeti için zemin hazırlamıştır. Türkistan'a yakınlığı sebebi ile İslam kültürel mirasının izlerinin görüldüğü Kazan'dan sonra Astarhan Hanlığı'nı da ele geçiren Rusya, Kuzey Kafkasya'da ilerlemiştir. XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren bütün Orta Asya ve Kafkas halkının yaşadığı topraklar, Rusya'nın sömürgeci planlarının hedefi haline gelmiştir (Leylak, 2000, 79-80; Türk, 2024, 136; Troyansky, 2018, 38).

Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları XVI. ve XVII. yüzyıllarda kuzeydoğu Kafkasya'nın bazı bölgelerine hak iddia etseler de, yetkileri sınırlı kalmıştır (Reynolds, 2011, 4). 1711 Prut savaşı sonrasında Osmanlılar Kafkasya'da daha aktif bir politika izlemiştir. Gürcistan ve Dağıstan'da kendisine bağlı yöneticiler atamaya çalışan Osmanlılar buradaki isyanları teşvik etmişlerse de bu isyanlarda kayda değer bir başarı elde edilememiştir. Öte yandan Osmanlı hâkimiyetinin Kafkasya üzerinde artmasından endişe eden Rusya ise feodal beyler arasında kendisine destek aramış, Dağıstan ve Kabardey beylerinin bu konuda daha ılımlı olabileceğini gözlemlemiştir (Gadzhiev, 1988, 4).

Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmacı politikasına karşılık Osmanlı'nın saldırgan tutumu İngiltere, Avusturya ve Venedik elçileri tarafından desteklenmiştir. Diğer yandan 27 Temmuz 1722'de Dağıstan'a gelen Çar I. Petro, burada yerel beylerle görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler neticesinde Derbent şehrinin anahtarları kendisine teslim edilirken Dağıstan ve Azerbaycan'daki feodal beyliklerin bir kısmı Rusya'ya bağlılıklarını ifade etmiştir (Gadzhiev, 1988, 5). Çar I. Petro zamanında Kafkasya'nın batısı ve orta kısmı Osmanlı hâkimiyeti altında kalırken Kuzey Kafkasya ile Hazar Denizinin batı ve güney kısmındaki bazı şehirlerde Rusya hâkimiyet kurmuştur (Muhammedoğlu, 2001, 159). XVI. Yüzyıl Sırderya'dan Aral Gölünün her tarafına batıdan İdil ırmağına kadar uzanan sahada hâkim olan Mangıt Nogaylar'ın dağılma dönemi olmuştur. İdil'in doğusu bu dönemde "Nogay tarafı" batısı ile "Kırım tarafı" olarak adlandırılmış olup bu saha Mangıt Mirzalarının hâkimiyet sahası haline gelmiştir. XVII. Yüzyılın başlarında Nogay tarafından Kırım tarafında yapılan Mangıt Nogay göçleri, bu hareketin Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'ni güçlendireceğini düşünen Rusya'yı rahatsız etmiştir (Togan, 1981, 137-139).

Kafkasya'nın geleceği için belirleyici olan en önemli gelişme, Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir askeri ve diplomatik yenilgi olan 1768-74 Rus-Osmanlı Savaşı'nın ardından yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) olmuştur. Rusya'nın Kuzey Kafkasya'nın merkezi bölgelerini işgal edebilmesi için hukuki zemin hazırlayan bu antlaşma, Rusya'nın, Güney Kafkasya'ya stratejik bir dağ geçidi olan ve bölgedeki sonraki işgalleri için bir platform haline gelen Kuzey-Orta Kafkasya'daki Kabardey üzerindeki egemenliğini sağlamıştır. Osmanlılar ayrıca, Kuzey Kafkasya siyasetinde kendi başına etkili bir aktör olan Kırım Hanlığı üzerindeki himayelerini de sona erdirmiş, bu durum da Rusya›nın 1783›te Kırım›ı ilhak etmesine yol açmıştır (Saydam, 1997, 35; Troyansky, 2018, 39). Küçük Kaynarca Antlaşması ile Azak denizini kaplayan kaleler ve Kerç, Yenikale ve Kefe'nin elden çıkması, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyindeki hâkimiyetine son verirken Rusya tüm Kuzey- Karadeniz'de yerleşmiştir (Uzunçarşılı, 2011, 186 - İnalcık, 2009, 189). Türkiye bu antlaşma ile Gürcistan, İmereti ve Megrelya üzerindeki egemenliğinden

lemiştir. İletişim yalnızca Hazar Denizi'nin batı kıyılarında yer alan Derbent, Orta Kafkasya'da yer alan Daryal geçitleri sayesinde sağlanabilmiştir. Bu durum farklı kültür ve etnik yapıdaki toplulukların kendilerine özgü siyasi, sosyal, kültürel yapılar meydana getirmelerinde etkili olmuştur (Leylak, 2000, 33).

vazgeçmiştir (Popowski, 1893, 21). 1783'te Doğu Gürcü krallıklarından Kartli ve Kaheti, bu antlaşma ile Rus yönetimi ile ilişkilendirilmiş, Dağıstan kabilelerine karşı yapılan başarılı seferler neticesinde Derbent geçici olarak işgal edilmiştir. Rusya'nın Kafkas hattı yeniden düzenlenmiş ve güçlendirilmiştir (Allen - Muratoff, 1953, 18). Kafkasya'daki nüfuzunu sağlamlaştırmak için yerel beyler ile görüşmeler yapan Rus General P. S. Potemkin, Gazi-Kumuki Hanı Ali Han'a yazdığı mektupla kendisinden Rusya'ya olan bağlılığını teyit etmesini, adil ve cömert bir yönetim sağladığını söylediği Rusya'ya karşı sadakatli davranmasını, Gürcistan'a karşı herhangi, bir saldırıya geçmekten kaçınmasını istemiştir (Gadzhiev, 1988, 180).

1783'te Osmanlı İmparatorluğu tarafından Hristiyanlara kaybedilen ilk Müslüman toprakları olan Kırım'ın Rusya tarafından ilhakından sonra neredeyse tamamı Müslüman Tatarlar[4] ve Nogaylardan oluşan yaklaşık 300 bin kişilik bir imparatorluk tebaası ortaya çıkmıştır. Ruslar, yerel ileri gelenleri (beyler ve mirzalar) Hristiyanlığa geçmeyi ve asil bir statüye yükseltmeyi teklif ederek yönetimlerine dâhil etmeye çalışmışlarsa da başarılı olamamıştır. Gücünü toprak sahipliklerinden ve klan temelli politikalardan alan toplumdaki yerel ileri gelenleri topraklarını korumalarına izin verildiği sürece, çoğu yeni imparatorluk efendilerine hizmet etmektense yerel topluluktaki konumlarını korumayı tercih etmiştir. Çoğunun Osmanlı İmparatorluğu ile akrabalık, ticaret veya din yoluyla bağları bulunmaktaydı (Spencer, 1855, 213; Figes, 2011, 24-28). 1787'de Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında tekrar açık savaş çıkmış ve 1791'e kadar devam etmiştir. Çerkez kıyılarının kuzey ucundaki Anapa kalesi için Rus ve Türk kuvvetleri arasında yaşanan yoğun çatışma sonrasında Ruslar 1790'da kaleyi ele geçirmiştir. Aynı savaş sırasında, Rusların Balkanlar'daki Osmanlı topraklarına doğru ilerlemeleri İngiltere ve Prusya'yı rahatsız etmiştir. Rusya, ilk kez Kafkasya'da, İmparatorluğunun başka yerlerindeki gelişmeler ve Avrupa güçlerinin baskısıyla engellenmiştir. İmparatoriçe Katherina, dikkatini Avrupa'ya yoğunlaştırabilmek için Türkiye ile barışı güvence altına almak konusundataviz vermeyi kabul etmiş, 1792'deki Yaş Antlaşması Anapa'yı tekrar Osmanlı kontrolüne almıştır (Henze, 1996, 13).

XVIII. yüzyılın sonlarındaki genişleme hareketleri ile Kuzey Kafkasya'ya ulaşan Rusya için Güney Kafkasya prensliklerinin (günümüzdeki Azerbaycan dâhil) ilhakı nispeten kolay bir şekilde gerçekleştirilirken, Kuzey Kafkasya'nın işgali daha zor olmuştur (Khalid, 2011, 181). Arazi şartlarının zor oluşu ve Kafkas bölgelerinin bir kısmının erişilebilirliğinin kısıtlı oluşu, bu coğrafyadaki birçok topluluğun erken modern döneme kadar siyasi özerkliğini sürdürmesini sağlamıştır. Kafkas coğrafyasının kültürel, dini ve etnik kimliği, Rusya'nın buradaki varlığını zorlaştırırken buralardaki topluluklarla da anlaşmasını imkânsız kılmıştır (Leylak, 2000, 2-3). Halkın dini yapısı, zorlu dağlık arazinin yarattığı engeller, Rus General Velyaminov'un Kafkasya'yı yakından ve dikkatlice kuşatılması gereken bir kaleye benzetmesine yol açmıştır (Marshall, 2001, 18).

Rusya, hâkimiyetini güneye doğru genişletirken işgal sürecini kolaylaştırmak için dini kullanmak istemiştir. Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu Osetya bölgesi

4 XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda Kırım'daki Tatar ayaklanmalarından endişe eden Çarlık Rusya, Kırım savaşına kadar Çar'a bağlı kalmalarına rağmen bir tehdit olarak gördüğü Tatar Köylülerini Türklere hizmet etmekle suçlamış, sert bir politika uygulamıştır (Figes, 2011, 28). Kırım Tatarları Rus yetkililer tarafından potansiyel bir hain nüfus olarak görülmüş, Kırım Tatarlarının Ruslara karşı düşmanlık besledikleri ve Kırım'daki Hristiyan nüfusun yaşamlarının ve mallarının tehlikeye gireceği olası bir ayaklanma çıkarma olasılığına ilişkin görüşler bizzat Çar I. Nikolay'a iletilmiştir (Kırımlı, 2008, 752).

(şimdi Kuzey Osetya Cumhuriyeti ve Gürcistan'a bağlı Güney Osetya bölgesi olarak ikiye bölünmüştür), Rusya ile ittifak kuran ilk bölgeler arasında yer almış ve 1806'da tamamen Rus kontrolü altına girmiştir. Bunu izleyen Rus genişlemesi, Kuzey Kafkasya'da İslam'ın yükselişiyle eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. İslam, en etkili şekilde Nakşibendi tarikatı (Sufi İslami tarikatı) tarafından yayılmış olmakla birlikte çok sayıda farklı gruplarda etkili olmuştur. İslam, Rus egemenliğine karşı direnişi harekete geçirmenin bir aracı haline gelirken diğer yandan Rusya, bölgedeki farklı Müslüman toplulukları bölüp yönetme politikaları geliştirmiştir. Bu şekilde, Kafkas savaşları güçlü bir dini boyut kazanmıştır (Melvin, 2007, 8). XVII. Yüzyıldan itibaren Hristiyanlık, Çerkezler areasında etkilerini kaybederken İslam yükselişe geçmiştir. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğuı ve Kırım Hanlığı'nın Çerkezistan'da İslamiyet'i yaymaya yönelik çalışmaları da hız kazanmıştır. Özellikle İslam'ı ilk kabul eden Çerkez kabilesi olduğu belirtilen Kabardeyler arasında dini teşvik etmeye yönelik çeşitli seferler düzenlenmiştir (Yıldız, 2021, 277-278). 1860'larda reform sonrası dönemin başından itibaren Kafkasya'ya özel bir önem veren Rusya için Kafkasya, 1873'teki büyük stratejik incelemede Avrupa cephesi dışında yakından incelenen tek büyük askeri bölge olmuştur (Marshall, 2001, 149). XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (1686-99, 1710-11, 1735-9, 1768-74, 1787-92, 1806-12 ve 1828-9 Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarında, Balkanlar'daki Belgrad'dan Kafkasya'daki Kars'a kadar uzanan kale savunma hattı, Türkiye- Rusya arasında gerçekleşen savaş hattına dönüşmüştür. Kırım Savaşı ve sonrasında gerçekleşen 1877-78 Türk Rus savaşı bu çekişmenin devamı niteliğindedir. Bu kalelerin savunduğu sınır bölgeleri Ortodoksluk ve İslam arasında fay hattı olan dini savaş bölgeleri haline gelmiştir (Figes, 2011, 18-19).

Osmanlı Devleti'nden farklı olarak hem doğu hem batıda yayılma politikası uygulayan Rusya XIX. yüzyıla kadar Orta Volga (İdil) havzası, Karadeniz sahilleri, Kafkaslar, Sibirya ve Orta Asya'nın içlerine kadar hâkimiyetini genişletmiştir (Devlet, 2011, 16). 1780'lerde Rusya'nın Kafkasya politikası Osmanlı sınırlarına temas etmeyen güvenli sınırlar oluşturmaya yönelik olmuştur (Gadzhiev,1988, 6). Rusya'nın doğudaki genişleme politikasının önemli bir kolunu oluşturan Kafkas politikası doğrultusunda Rusya Osmanlı Devleti ve İran ile çok sayıda çatışma içine girmiştir (Acar, 2009, 238). İran'daki Türk unsuru Selçuklular zamanından beri güçlü olmasına rağmen, müttefik olmaktan çok rakip durumda olan Osmanlı ve İran, hem Kafkasya'da hem de güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanan topraklarda sınırları boyunca çok sayıda savaş yapmıştır. İki İmparatorluk arasındaki uzun süren rekabet kuzeyden gelen Rus tehdidinin önünü açmıştır (Henze, 1996, 6; Kisriev - Ware, 2006, 493). 1796'da Rusya'nın birlikleri tarafından Astarhan üzerinden gerçekleştirilen kara ve deniz operasyonları ile Doğu Trans-Kafkasya Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir. Derbent'in işgalinin ardından Kuba ve Bakü hanlıkları ve daha sonra Şirvan (Şemahı), Şeki (Nukha) ve Karabağ (Şuşa) hanlıkları Rusya tarafından işgal edilmiştir. Karabağ Hanlığı'nın işgali Ruslara Ermeni platosunun çevresinde yerleşme imkânı sağlamıştır. Trans- Kafkasya'daki İslam'ın başlıca merkezi olan Gence'yi işgal eden Ruslar Aras nehrine ulaşmış, böylelikle Erivan ve Tebriz›e giden yol onlar için açılmıştır (Allen - Muratoff, 1953, 19).

2. XIX. Yüzyılda İngiltere'nin Kırım ve Kafkaslar Konusunda Rusya Karşısındaki Tutumu

XIX. yüzyılda gerek coğrafi yakınlığı gerekse güçsüz durumdaki Osmanlı Devleti üzerinden Akdeniz'e inme ihtimalinden dolayı Rusya, İngiliz çıkarları için en büyük tehdit olarak algılanmıştır (Aydın, 2008, 254). Kafkasya'yı yayılmacı emelleri için

elverişli askeri-stratejik bir üs olarak gören İngilizler yerel halkları Rusya'ya karşı ayaklandırmak için silah ve mühimmat desteği sağlamıştır. Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişi İngiltere için ucuz hammadde, işgücü ve pazar olarak oldukça değerli olan Hindistan'a yönelik bir tehdit olarak algılanırken Ortadoğu ve Orta Asya'daki menfaatleri ile ilişkilendirilmiştir (Klychnikov, 2002, 98-99). XIX. yüzyılda, Rusya'nın Karadeniz'e doğru genişlemesini Ortadoğu, Orta Asya ve Hindistan'daki sömürgeci çıkarlarına doğrudan bir tehdit olarak gören İngiliz koordinasyonunda, Kuzey Kafkasya'ya ait bölgesel-siyasi birimlerin uluslararası siyasi statüsüne ilişkin bir sorun olarak öne çıkarılan sözde Çerkez sorunu, uluslararası gündemin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu tarihten itibaren Balkanlar'da uygulanan modele göre Kuzey Kafkasya'nın siyasi öznelliğini inşa etme stratejisi, İngiliz dış politika stratejisinin ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Kuzey Kafkasyalıların Rusya'ya karşı düşmanlıkları, İngiliz politikacılar ve siyasi yazarlar (ve bölgeyi bizzat ziyaret eden gezginler, diplomatlar, gazeteciler ve istihbarat görevlileri) tarafından Rusya'nın boyunduruğuna karşı bir mücadele ve "modern bir özgürlük mücadelesi" olarak nitelendirilmiştir (Tsibenko, 2002, 412).

İngiliz Hükümeti tarafından Hindistan, İran ve Türkiye'nin korunmasına yönelik yetkililer görevlendirilmiştir. Bu görevliler arasında; Kralın özel sekreterleri Herbest Taylor, Dışişleri Bakanlığının iki müsteşarı Mr. Fox Strangways ve Mr. Backhouse, İran'da elçi olan Lord Ilehester, İstanbul'da Dışişleri Bakanlığı'nın izni ile görev yapan Lord Melbourne, İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi olan Lord Ponsonby gibi görevliler yer almıştır. Kafkasya yarımadasına Rusya kadar önem veren İngiliz yönetimi Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik planlarını gerçekleştirmesini engellemenin aynı zamanda güney ve doğu ile ilgili planlarını da engelleyeceği düşüncesi ile hareket etmiştir. Lord Ponsonby'in 23 Şubat 1848'de yazdığı mektupta Çerkezistan'ın İstanbul'dan sonra en önemli yer olduğuna ilişkin düşüncelerini "İstanbul ancak Kafkasya'nın gölgesinde nefes alır" şeklindeki sözleri ile ifade ettiği belirtilmiştir (Çelik, 1992, 178-179). Nitekim Kırım savaşına kadar İngiliz diplomasisi, Rus gücünün Kuzey Kafkasya'da ne fiili ne de hukuki olarak tanınmamasına odaklanmıştır. İngiliz İmparatorluğu bölgede Rusya'ya karşı koymak için Kuzey Kafkasyalıları para ve silahla desteklemek, Kafkasya'ya keşif subayları, eğitmenler göndermek, Çerkezlerin bağımsızlık mücadelesini destekleyen kamuoyu oluşturmak ve Çerkezya›nın bağımsızlığını tanımak için diplomatik çabalarda bulunmak gibi çeşitli yöntemler kullanmıştır. Serbest ticaret ilkesi doğrultusunda hareket eden İngiltere, Karadeniz ticaretinin geliştirilmesine büyük önem vermiştir. Osmanlı yetkilileri Rus-Osmanlı savaşları dönemleri dışında kendi topraklarından Kafkasya'ya silah teslimatını engellemiştir. 1835'te Trabzon valisine silah teslimatı yasağı ve ilgili talimatlar gönderilmiş, Osmanlı yetkililerinin Karadeniz kıyısına silah kaçakçılığına karşı mücadelesi sistematik hale gelmiştir. Bu durum 1857'de özel bir hükümet toplantısında tekrar teyit edilmiştir. İstanbul'daki İngiliz elçiliği, ortaya çıkan Çerkez ulusal hareketinin koordinasyon merkezi haline gelirken İngiliz elçilerinin Çerkezlerle yaptığı görüşmeler, Çerkezlerin tepkilerinin yaşandığı Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz bölgesinde de gerçekleşmiştir (Tsibenko, 2002, 413).

Kafkasya'daki İngiliz politikasının başlıca ismi ve Çerkez sorununun gerçek mucidi, yeni kurulan İngiliz gizli servisinin kurucusu ve başkanı Jeremiah Bentham'ın himayesindeki David Urquhart (1805-1877)olmuştur. Urquhart, 1831'den itibaren Ticaret Misyonu'nda çalışmaya başlamış, 1835'te İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin sekreterliğine atanmıştır. Aynı yıldan itibaren Urquhart, Çerkez sorununa ilişkin bilgi desteğinin sağlandığı haftalık bir dergi olan "Portfolio"yu

yayınlamaya başlamıştır. Dergide diğer konuların yanı sıra Çerkezlerin bağımsızlık bildirgesini de yayınlayan Urquhart, aynı sayıda Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar tüm Kuzey Kafkasyalıları Çerkezya devleti içinde kendilerini Çerkez olarak ilan etmeye çağırmıştır. Urquhart, İngiltere'den gelen bilgilerin onları kısa sürede kendileri ve başkaları tarafından saygı duyulan bir halk ve millet haline getireceğini vurgulamıştır. Kuzey Kafkasyalılara tek bir millet halinde siyasi birleşmenin gerekliliğinden bahseden Urquart, ulusal meclisler kurulmasını teşvik etmiş ve hatta onlar için bir ulusal bayrak (sancak-şerif) tasarlamıştır. İngiliz ajanlarının rehberliğinde hazırlanan bu belgeler aracılığıyla İngiltere, Çerkezya›yı uluslararası ilişkilerin bir konusu olarak sunmaya çalışmıştır (Tsibenko, 2002, 414). Urquart, 1836'da Çerkezya üzerindeki Rus hâkimiyet iddialarına son vermek, bu doğrultuda İngiltere'yi Rusya ile bir savaşa sokmak niyeti ile İngiltere'ye ait silah ve mühimmat yüklü bir yelkenli olan Vixen'i Çerkezya'ya göndererek uluslararası bir krize yol açmıştır. Dışişleri Bakanı Lord Palmerston tarafından sonraki yıl görevinden alınmıştır (Brock, 1956, 1955). Avusturya'daki bazı gazetelerde Rusya'nın Karadeniz sahilindeki muhacir Çerkezlere karşı Rus ordusunun bazı birliklerinin sevk edilerek harekât başlatıldığı, İngiltere'nin bu durumu yakından takip ettiği ve gerekirse duruma müdahil olabileceğine ilişkin haberler yapılmıştır (TS. MA. e, No. 1173, Gömlek No. 46423).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'daki Rus ilerleyişi hız kazanırken Hindistan'ın Himalaya ve Hindikuş dolaylarına kadar işgalini tamamlayan İngiltere, buradaki hâkimiyetini korumak adına deniz yollarında egemenliğini sağlamak ve kara yollarının önemli geçit yerlerinde mevziler elde etmek için girişimlerde bulunmuştur. Bu noktada İngiliz-Rus rekabeti Doğuya doğru yer değiştirmiştir. Diğer yandan Kafkasya'nın ötesinde yer alan vadilerin stratejik ve ticari bölgelerini ele geçirmek isteyen Rusya, Kafkas silsilesini ele geçirmek için askeri girişimlerini sürdürmüştür. Kafkasya ve Maverayı Kafkas'a hâkim olan Rusya; Mezopotamya, İran Körfezi ve Hint Okyanusu yolunu açacak olan önemli mevkileri elde etmek için Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlardan istifade etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda İran, İngilizler kadar Rusların da dikkatini çeken bir nokta haline gelmiştir (Sagay, 1972, 89). Rusya'nın Trans-Kafkasya'ya yerleşmesi, İran'da rahatsızlık meydana getirmiş, bu nedenle 1811'de düşmanlıkları yeniden başlatmışlardır. Ancak General Kotlarevski, küçük bir askeri birlikle İran varisi Abbas Mirza'yı yenmiş ve Hazar Denizi'ndeki Lenkoran'ı almıştır. Rusya, Gülistan antlaşmasıyla (1813) İran'ı Dağıstan, Gürcistan, İmeretya, Megrelya, Abhazya'yı teslim etmeye zorlamıştır (Popowski, 1893, 21). 1813'te Gülistan antlaşmasıyla İran, Rusya'nın diğer pek çok hanlık üzerindeki hakkını resmen tanımıştır. 1819'da Dağıstan'ın daha önemli özgür topluluklarından birkaçı Rus egemenliğini tanımış, 1820'de Gazi- Kumukhi Hanı komşuları arasında bir ayaklanma başlatmış ancak Khozrek ele geçirilmiş, Gazi- Kumukhi, hanlığı Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Böylece çeyrek asırdan biraz fazla bir sürede Dağıstan›ın büyük bir kısmı ve hemen güneyindeki eyaletler Rusya tarafından işgal edilmiştir (Baddeley, 1908, 236). Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla tüm Güney Kafkasya topraklarını Rusya'ya bırakmıştır (Troyansky, 2018, 39).

1801 ile 1830 yılları arasında Rusya, Güney Kafkasya'da yerel monarşileri ve ileri gelenleri kademeli olarak bir himaye ve eyalet sistemiyle değiştirmiştir. Bu sistemde siyasi yapıların yeniden toptan oluşturulması yerine bireysel güç sahiplerinin satın alınması planlanmıştır. Ancak Rusya, Kuzey Kafkasya'da iki önemli zorlukla karşılaşmıştır. İlk olarak engebeli arazi ve aşırı kültürel çeşitlilik, kapsayıcı siyasi kurumlar oluşturmayı imkânsız hale getirmiştir. İkinci olarakmeşru siyasal liderlerin yokluğu, yerel güç odaklarının öne çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda köle

alımı, hayvancılık baskınları, kabileler arası kan davaları ve suikastlar yaygınlaşmış; Rusya'nın temel emperyalist politikalarını bölgede uygulaması güçleşmiştir (Grebennikov, 2015, 72). Rus yönetimi Kafkasya genelinde yerel seçkinleri kendi safına çekerek onları halk üzerinde egemenlik kurmada müttefik haline getirmeyi amaçlamıştır. Ancak bu politika, özellikle Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde etkili olamamıştır (Henze, 1996, 7-8).

Genellikle isyancılara karşı merkezi hükümetleri destekleyen Nikola, 1821 yılında çıkan ve iktidara geldiği dönemde devam eden, Osmanlı Devletini meşgul eden Yunan isyanı konusunda başlangıçta bu doğrultuda bir politika izlemiştir. Ancak bir süre sonra İngiliz hükümetinin Yunan isyanı konusunda ortak tavır sergilemeleri noktasındaki önerisini kabul etmiş, Yunan taraftarı ve Osmanlı karşıtı bir politika izlemiştir. Aynı tavrı Sırbistan konusunda da gösteren Rusya 1826'da Osmanlı Devleti'ne bir kesin uyarı vererek Bükreş antlaşmasının şartlarının uygulanmasını istemiştir. Osmanlı Devleti'ndeki iç karışıklıklardan istifade ederek II. Mahmut'a Akkirman Antlaşması'nı imzalatmış, böylelikle Sırbistan, Eflak ve Boğdan konusundaki isteklerini kabul ettirmiştir. Yunan isyanı konusunda İngiltere ve Fransa ile müşterek hareket eden Rusya bu devletlerle imzaladığı Londra Antlaşması ile özerk bir Yunanistan'ın kurulmasını kabul etmiştir. Bu isteğin Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemesi üzerine Fransız, İngiliz ve Rus gemileri 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmıştır. Böylelikle başlayan Osmanlı- Rus savaşının galibi Rusya olurken 1829 imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçmeyi kabul etmiştir. Rusya bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ile Kafkas halkları arasına giren ve buradaki üstünlüğü ele geçiren Rusya, Kafkas halklarının mücadelesi ile karşılaşmıştır (Karabayram, 2009, 232-2333; Aydın, 2019, 80-81). 1829-64 yılları arasında Rusya karşısında bağımsızlık mücadelesi veren Kuzey Kafkasya halkına karşı Avrupalı devletler de kayıtsız kalmıştır (Özsaray, 2011, 8). 1828-29 savaşına gelinceye kadar Çerkez topraklarında Rusya ile mücadele devam etmiş, Kırım savaşına kadar Rusya Çerkezistan sahillerinde birçok kale ve istihkâmlar inşa etmiştir (A.MKT. UM, No. 285, Gömlek No. 79). Rusya'nın Çerkezler üzerindeki baskısının arttığı bu dönemde İstanbul'da bulunan Rusya Elçisi tarafından Babıali'ye gönderilen bir notada, Anapa'da Rus askerleri tarafından esir edilen Çerkez Şapsığ kabilesinden Sefer Bey'in sulhla beraber serbest kaldıktan sonra Trabzon'a giderek buradaki ahaliyi Rusya'ya karşı kışkırttığı, Osmanlı Devleti'nin Anapa ve çevresini Ruslara terk etmediği, yardım ve para gönderileceğine ilişkin haberler yaydığı, bu şahsın Trabzon'dan çıkarılarak Rusya'ya yardım edilmesi istenmiştir (HAT, No. 1103, Gömlek No. 44575-A). Osmanlı Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı olan, Rusya, Kırım Savaşı'na kadar geçen süreçte biri İran (1826-28) diğeri Osmanlı Devleti (1828-29) olmak üzere iki önemli savaş yapmıştır (Badem, 2010, 60). Devleti Rusya'nın Kuzeybatı Kafkasya'daki müdahalesine karşı başarısız olurken 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Anapa'dan Poti'ye kadar olan kıyı bölgesi ve Kuban vadisi ile Ahıska ve Ahılkelek bölgesi arasındaki topraklar Rusların hâkimiyetine geçmiştir (Dobreva, 2013, 3). İngiltere, Rusya'nın bu antlaşma ile Çerkezya'ya sahip olduğu tezine karşı çıkarken İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston, Rus yanlısı bir politika izlemiştir (Bell, 1998, 11).

Çar I. Nikola döneminde yaşanan bu gelişmeler sırasında Rusya'nın dış siyasetinde önemli bir yere sahip olan "Türkiye'yi ortadan kaldırmak" hedefi doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarını, Boğazları ve Anadolu'yu Rusya'ya ilhak etmek adına hazırlıklar yapılmıştır. Rus, İngiliz ve Fransız donanmaları tarafından Navarin'deki Türk ve Mısır donanmasının imha edilmesinin ardından

Rusya savaş ilan etmiştir. Kafkas cephesinde savaşan Rus ordusunun Kars, Ahıska ve Erzurum gibi önemli Türk kalelerini işgal ederek Anadolu'yu tehdit etmesi üzerine Babıali barış istemek durumunda kalmıştır. 1829 yılında imzalanan Edirne barışı ile Rusya'nın Balkanlar'daki nüfuzu artarken Türkiye'deki Ortodoks tebaanın himayesi bahanesi ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatı elde etmiştir. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sırasında Sultan II. Mahmud'un Çar I. Nikola'dan yardım istemesiyle Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmış, Rusya bu vesile ile Türkiye'yi kendi kontrolü altına almıştır (Kurat, 2014, 343- 345). Rusya'nın Paskeviç komutasında Türkiye ve İran sınırında kolaylıkla elde ettiği zaferler İngiltere'yi tedirgin etmiştir. İngiltere'de yaşanan bu tedirginlik, Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın iddialarına karşılık Sultan II. Mahmut'u desteklemek gerekçesi ile bir Rus filosunun boğaza gelmesi ile daha çok artmıştır. Mısır valisinin tehdit oluşturan yükselişini engellemek adına Rusya ile ortak hareket eden İngiltere'de diğer yandan Rusların Akdeniz ve Basra Körfezi'ndeki limanları ele geçirmeye yönelik Küçük Asya'ya kapsamlı bir şekilde nüfuz etmeyi planladıklarına ilişkin yaygın bir kanaat oluşmuştur. Doğu'da açıkça Rus karşıtı bir politika izlemekten kaçınan İngiltere Dışişleri Bakanlığı, dolaylı yollardan Rus ilerleyişine karşı çıkmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne İngiliz elçileri (Ponsonby, 1833-41 ve Stratford Canning, 1842-56) (Allen - Muratoff, 1953, 46-47) göndermiştir.

Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'da ilerlemesi İngiltere'de Hindistan'ın işgal edilmek istendiği yönünde güçlü bir kanaatin oluşmasına yol açmıştır. Bu nedenle Hindistan'ın savunmasının yalnızca Hindistan sınırları içinde değil, Kafkasya, İran ve Afganistan üzerinden yürütülmesi gerektiği kabul edilmiştir. Trabzon- Erzurum-Tebriz ticaret yolu stratejik açıdan önem kazanmış, bu durum İngiltere'nin bölgedeki ticari nüfuzunun artmasını sağlamıştır. 1841 yılında Türkiye ve İran'a gönderilen İngiliz malları artarken Rus mallarının rekabet gücü zayıflamıştır (Klychnikov, 2002, 99). Bu döneme kadar Rusya'nın Akdeniz'deki ilerleyişi karşısında kısmen kayıtsız kalan İngiltere'de Lord Canning tarafından aralarında bir düşmanlık olmamasına karşın Rusya'nın Türkiye üzerindeki baskın bir güç olma iddiası reddedilmiş ve bu politika başarıyla sürdürülmüştür. Ancak Hünkâr İskelesi antlaşması ile Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki hâkimiyeti üzerinde askeri bir himaye kurmuş olması Doğu Sorununun yeni bir aşamasını başlatmıştır (Marriott, 1940, 12-13).

İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby ve elçilik sekreteri David Urquart, Hindistan ile olan ticaretin korunmasını dış politikada temel prensip şeklinde benimseyen İngiltere'nin Rusya'ya karşı daha aktif bir politika uygulaması gerektiğini savunurken bu süreçte Türkiye, Rusya'nın güçlenmesini engellemek isteyen İngiltere için doğal bir müttefik haline gelmiştir (Bell, 1998, 11). Basra Körfezi ve Kızıldeniz'de kontrolünü sağlamak ve Hindistan'la iletişim hatları için Mısır›ı kontrol etmek isteyen İngiltere için Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı önem kazanmıştır (Bell, 1936, 298). İmparator Nikola, Hünkâr İskelesi Antlaşması›ndan sadece iki ay sonra, Eylül 1833›te Münchengrätz'de Avusturya Prensi Metternich ile yaptığı görüşmelerde "Türkiye"nin hasta olduğunu ilk kez ilan etmiştir. Ancak bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, İngilizlerin Doğu politikasının bir parçası olmadığı gibi zayıf bir Osmanlı devleti, İngiliz çıkarları için uygun görülmüştür (Badem, 2010, 68). İstanbul'da bulunan İngiltere ve Avusturya elçilikleri vasıtasıyla yapılan görüşmeler sırasında Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Avusturya ile yaptığı antlaşmanın bütün tarafların güvenliğini koruma esasına dayandığı, Osmanlı Devleti'ndeki güven ve istikrarın korunmasının istendiği vurgulanmıştır (HAT, No. 1174, Gömlek No. 46430). İngiltere'de, hem Yakın ve Orta Doğu'da hem de Orta Avrupa'da Rus etkisinin genişlemesi konusunda

duyulan endişe Doğu Akdeniz'de daha kararlı bir politika uygulamaya teşvik etmiştir (Allen - Muratoff, 1953, 57). XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası çerçevesinde hareket eden İngiltere'nin teşviki ile harekete geçen Avusturya, Fransa, Prusya ve Rusya arasında imzalanan "Londra Antlaşması" ile Osmanlı Devleti bu devletlerin müşterek garantisi altına alınmış, Rusya'nın Türkiye'deki tek başına olan üstünlüğü sona ermiştir. Sekiz yıllığına imzalanmış olan Hünkâr İskelesi antlaşmasının hükümlerine son verilmiştir (Budak, 1993, 1; Kurat, 2014,345).

İngiltere'nin Güneydoğu Avrupa›daki olayların gelişiminde hayati bir çıkarı olduğu Rusya tarafından açıkça kabul edilmiş ve Çar I. Nikola, İngiltere ile anlaşmak için iki ayrı çaba göstermiştir. Bu girişimlerden ilki, Çar'ın 1844'te St. James Sarayı'nı ziyareti sırasında diğeri; Çar›ın o zamanlar St. Petersburg›daki İngiliz Büyükelçisi olan Sir Hamilton Seymour'a resmi olmayan özel tekliflerde bulunduğu Kırım Savaşı arifesinde gerçekleşmiştir. 9 Ocak 1853 yılında Petersburg'taki İngiltere büyükelçisi Sir Hamilton Seymour'la yaptığı konuşmada "Türkiye'nin hasta bir adam olduğunu, pek yakında öleceğini, fakat bundan önce İngiltere ve Rusya'nın miras meselesinde anlaşmaları gerektiğini, İngiltere'nin İstanbul'a yerleşmesine asla müsaade etmeyeceğini" belirtmiştir (Marriott, 1940, 13; Kurat, 2014, 347). Bir paylaşım planı yapan Çar I. Nikola, bu plana göre Mısır ve Girit'in İngiltere'ye bırakılacağını, Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın Rus hâkimiyetinde bağımsız prenslikler olacağını ve İstanbul'un geçici olarak kendi işgalinde bulunacağını belirtmiştir. Balkanlar'da Rus hâkimiyetinin yerleşmesini menfaatlerine uygun bulmayan İngiltere bu teklifi kabul etmemiştir.[5] Çar I. Nikola ile yapılan görüşmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının yakın olduğu ve en yakından ilgili Güçlerin mülkün elden çıkarılması konusunda bir anlaşmaya varmasının hem görevi hem de açık çıkarı olduğu varsayımına dayandırılmıştır. İngiliz devlet adamları tarafından Çar'ın Hasta Adam olarak nitelendirdiği Osmanlı Devleti'nin dağılmaması için çözüm bulunabileceği ve dağılmadan mirasın paylaşılmasının uygun olmayacağı vurgulanmıştır. Mart 1853'te Çar, sadece Kutsal Yerler konusundaki isteklerinin yanı sıra aynı zamanda Sultan'dan, Çar'ın Babıali'nin tüm Ortodoks tebaası üzerindeki himayesinin resmen tanınmasını talep etmekle görevli, Prens Menşikov İstanbul'a göndermiştir. Çar'ın Türkiye'deki Rum Kilisesi üzerindeki himaye iddiası, tam tersine, Kaynarca Antlaşması'nda ve Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında akdedilen müteakip sözleşmelerde yer alan belirsiz taahhütlerin devamı niteliğinde olup bu talep İngiliz Hükümeti'ne tamamen kabul edilemez görülmüştür. Lord Clarendon tarafından Lord Stratford'a gönderilen mektupta onuruna ve bağımsızlığına saygı duyan hiçbir liderin Prens Menşikov tarafından sunulan ucu açık önerileri kabul etmeyeceği ve bir anlaşmayla başka ve daha güçlü bir lidere kendi tebaasının büyük bir kısmı üzerinde koruma hakkı vermeyeceği belirtilmiştir. Böyle bir hakkın verilmesinin Türkiye'nin iç işlerine müdahale etme konusunda Rusya'ya sürekli bir hak sağlayacağını çünkü Osmanlı Devleti'nin Yunan tebaası gibi, kilise otoriteleri tarafından yönetildiği ve bu talebin kabulü halinde Osmanlı Devleti içerisindeki Yunan nüfusun Rus İmparatorunu en büyük koruyucuları olarak göreceği ve Sultan'a olan bağlılıklarının sadece nominal düzeyde kalacağı, kendi bağımsızlığının ise vasallığa dönüşeceği sonucunun çıktığını vurgulanmıştır. Lord Stratford'un ilk görevi, Menşikov'u Kutsal Yerler sorununu Yunan Hıristiyanları üzerindeki genel bir Rus himayesinden ayırmaya ikna etmek

5 Mart 1853'de İngiliz Dışişleri Bakanı Russel'in "Rusya, İmparatorluğunu Türkiye'nin yıkıntıları üzerinde tamamlamak istiyor, ona karşı durmalı" şeklinde görüşlerini dile getirdiği kaydedilmiştir (Kocabaş, 1985, 58- 59).

olmuştur. Bu görevi başarıyla yerine getiren Stratford daha sonra Kutsal yerler konusunda Rus taleplerinin karşılanması doğrultusundaki anlaşmazlığın çözümünü sağlamıştır. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin verdiği taviz, diplomatik durumda hiçbir iyileşme sağlamadığı gibi Osmanlı'nın uzlaşmacı tavrı karşısında, Menşikov daha tehditkâr hale gelmiştir (Marriott, 1940,13, 156-260).

Rus Hariciye Nazırı Kont Nesselrode 31 Mayıs 1853'de Rusya'nın isteklerinin zorla kabul ettirilmesi için Eflak ve Boğdan'a girileceğini bildirmesi üzerine savaş kaçınılmaz olmuştur. 30 Kasım 1853'de Osmanlı donanmasının Sinop'da Rus donanması tarafından baskına uğratılıp tahrip edilmesi üzerine İngiltere ve Fransa Rusya'ya bir kesin ültimatom vererek Eflak ve Boğdan'ın boşaltılmasını Osmanlı Devleti'ni himaye siyasetinden vazgeçilmesini istemişlerdir. Rusya'nın Türkiye'ye yönelik hedeflerinin karşısında duran İngiltere, Türkiye ile olan karlı ticari ilişkilerini sürdürmek ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak için Rusya'ya yönelik siyasi ve askeri bir siyasetin belirleyici gücü olmuştur. Afganistan ve güney Türkistan ile yakından ilgilenen İngilizlerin 1839'da Pamir'e kadar ilerlemeleri üzerinde Türkistan'ın güneyinin İngiliz tehdidi altında kaldığını gören Rusya, Perovski kumandasında bir askeri birliğini Hive'ye göndermişse de sefer başarılı olamamıştır. İngiltere tarafından Hindistan'a yönelik en önemli tehdit olarak görülen Ruslar 1853 yılında, Türkistan'a ilerleyişinde engel teşkil eden Hokand Hanlığı'na ait Sırderya üzerindeki Akmescit kalesini ele geçirmiştir (Kocabaş, 1985, 60-61 - Devlet, 2011, 30). Aynı yıl Rusya tarafından Bahriye Nazırı Prens Menşikov'u olağanüstü elçi sıfatıyla Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm Ortodoksların koruyuculuğunu üstlenmek isteği ile Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. Ancak talepleri uygun bulunmayan elçilik heyeti bir sonuç elde edemeden geri dönmüştür (Budak, 1993, 4).[6]

Kırım savaşı öncesinde gerçekleştirilen diplomatik yazışmalar çerçevesinde Osmanlı Devleti tarafından Avrupa büyükelçilerine gönderilen protesto yazılarında Osmanlı Devleti'nde mezhebi ayrıcalıklara müsaade edilmeyeceği vurgulanırken, Rusya'nın ileri sürdüğü şüpheleri giderecek gerekli teminatların da verileceği bildirilmiştir. Dört büyük devletin elçileri ile yapılan müzakereler neticesinde Kont Nesselrode tarafından Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir mektup ile Rus askerlerinin Eflak ve Boğdan'a girmesine ilişkin durumu protesto etmek üzere gerekli resmi protesto yazılarının gönderilmesi kararlaştırılmıştır (İ. HR, No. 327, Gömlek No. 21254, Belge No. 2, 3). İngiltere kamuoyunda Osmanlı Devleti lehine üst düzey devlet adamlarına yazıların gönderilmesi, miting adı verilen toplantıların düzenlenmesi gibi çalışmaları yürütmek üzere görevlendirilen Kostaki Bey'in gerekli masraflarının karşılanacağı belirtilmiştir (HR. SYS, No. 903, Gömlek No. 2, Belge No. 26).

Rusya'ya karşı savaş ilanı kesinleştirildiğinde dört büyük devletin (düvel-i erbaa) elçiliklerine verilmesi gereken beyanname ile ilgili olarak savaş başlamadan önce Ömer Paşa tarafından General Gorçakof'a usulen gönderilmesi gereken resmi yazışmaların

6 Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik yapılan tekliflere ilişkin tutumunu Viyana Sefiri Mehmet Akif" Prens Menşikov''un harekât-ı vâkı'ası Viyana'ya mün'akis olduğu gibi erbâb-ı politika ezhânında azim telâş hâsıl olarak cümle nazarında dahi istiklâl-i Devlet-i Aliyye'yi mahv edercesine meydana koydukları teklifâtı hoş görünmemiş olduğundan şu hâli, yani kabinetolarda Rusya aleyhine olarak birdenbire hâsıl olan sû-i efkârı mehmâ-emken gûş etmek için Rusya Devleti'nin istediği şeyler halkın i'zâm etdiği derecede ehemmiyet vermeğe şâyân maddeler olmadığından ve Saltanat-ı Seniyye'nin beher hâl kabul edeceğinden bi'l-mübâhase bu tarafda bulunan Rusya maslahatgüzârının türlü lisanlar kullanmakda bulunduğu fî 12 Ş. sene [12]69 tarihiyle takdim kılınan arîza-i ubeydânemde arz ve beyân kılınmış idi" sözleri ile ifade etmiştir) Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853- 1856), 2006, 5- 6).

hazırlanması kararlaştırılmıştır. Ömer Paşa ve Rus General arasındaki yazışmalar sırasında Rusya'nın Osmanlı topraklarından askerlerini çekmesi durumunda savaş gerekçesinin ortadan kalkacağı aksi takdirde ise savaşın başlayacağı vurgulanmıştır. Diplomatik usullere uygun şekilde yürütülen harp sürecinde Viyana'daki elçiler vasıtası ile alınacak kararın Rusya'ya bildirilmesi kararlaştırılmıştır (HR. SYS, No. 903, Gömlek No. 2, Belge No. 37, 39). Resmi yazışmalarla Rusya'ya 15 gün süre verilerek Eflak ve Boğdan'daki askerlerini tahliye etmesi, sürenin sonunda tahliye yapılmadığı takdirde savaşın başlayacağı belirtilmiştir (I.HR, No. 21313, Gömlek No. 3-5, Belge No. 7). Osmanlı Devleti'nin diplomatik denge siyaseti uyguladığı bu dönemde İngiliz ve Lehli subayların Osmanlı ordusunda görevlendirilmesi talepleri reddedilmiştir (İ. MMS, No. 7, Gömlek No. 266). Osmanlı Devleti'nin 4 Ekim 1853'te Rusya'ya karşı savaş ilanı 16 Kasım 1853 tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinin 495. Sayısında yayımlanarak resmiyet kazanmıştır. Rusya'nın taleplerinin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına zarar verdiği ve kabul edilemez olduğu bildirilmiştir (Takvim-i Vekayi, 495, 27 Safer 1270 (16 Kasım 1853) Bunun sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanlar üzerindeki koruyuculuğunu yeniden tesis etmek isteyen Rusya tarafından diplomatik yolların sonuçsuz kaldığı ileri sürülerek savaş başlatılmıştır. Savaşın başlamasından bir ay sonra Rus donanması Sinop yakınlarında Osmanlı filosunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Ancak Rusya'nın bu zaferi İngiltere ve Fransa'yı Osmanlılarla güçlerini birleştirmeye teşvik etmiştir (Findley, 2011, 43). Rusya'nın güneye inme siyasetinin bir parçası olarak başlayan Kırım savaşı, diğer Avrupa büyük devletlerinin de menfaatine dokunmuş, bu sebeple birleşerek Rusya'ya karşı Avrupa bloku meydana getirilmiştir (Uçarol, 2015, 244). İstanbul'daki İngiliz elçisi Stratford ve Palmerston'un girişimleri ile Rus taleplerinin Osmanlı tarafından kabul edilmemesi sağlanırken Rusya'ya karşı İngiltere, Fransa, Osmanlı Devleti ve Sardunya'dan oluşan bir blok meydana getirilmiştir (Kozelsky, 2008, 872; Kurat, 2014, 347). Bir yandan Baltık denizi kıyıları diğer yandan Karadeniz'de başlayan savaşta İngiltere, Karadeniz'deki Rus tersane ve donanmasının yok edilmesi ve böylelikle İstanbul'un güvenliğinin sağlanması üzerinden bir strateji uygulamıştır. Temelde ise İngiltere, Doğu sularında tek güç olarak kalmayı planlamıştır (Meram, 1969, 136). İngiltere Hariciye Nazırı Lord Palmerston, Kırım Savaşı devam ederken Lord John Russell'a yazdığı mektupla "Rusları Tuna prensliklerinden kovmak ve onları tam güçte bırakmak sadece bir hırsızı evinizden kovmak ve daha uygun bir fırsatta tekrar içeri girmesine izin vermek gibi olur. Avrupa'nın gelecekteki barışı için en iyi ve en etkili güvenlik, Rusya'nın daha sonraki zamanlarda edindiği Gürcistan, Çerkezya, Kırım, Besarabya, Polonya ve Finlandiya gibi bazı sınır bölgelerinin Rusya'dan ayrılması olacağını" ifade etmiş ancak bu şekilde Rusya'nın bir tehdit olmasının önüne geçebileceklerini vurgulamıştır (Bell, 1936, 105).

Kırım savaşının sonlarına doğru Rusya'da tahta geçen II. Aleksandr (1855-1881) Rusların Kafkas cephesindeki başarılarına güvenerek savaşın Rusların lehine sonuçlanabileceğini varsaymıştır. Ancak 28 Ağustos/ 9 Eylül tarihinde Sivastopol kalesinin düşmüş olması, Rusların savaşı sürdürmesini engellemiştir (Kurat, 2014, 357). Kırım Savaşı'nın sona ermesinin ardından, savaşa katılan hükümetlerin temsilcileri barış koşullarını belirlemek üzere Paris'te bir araya gelmiştir. Paris Antlaşması, Şubat sonundan Nisan ortasına kadar 1856'da bu şehirde düzenlenen bir konferansta hazırlanmıştır. Rusya, 1853'te Romen prensliklerine girme ve Kafkasya'da Türkiye'ye karşı saldırıya geçme isteklerini ciddi şekilde kısıtlayan şartları kabul etmiş ancak bunun dışında ağır bir bedel ödememiştir. Karadeniz askerden arındırılmış, Rusya'nın Akdeniz'deki varlığı sona ermiştir. Kafkasya'daki sınırın Edirne antlaşmasından

itibaren mevcut olan hali ile kalması kararlaştırılmıştır (Henze, 1996, 28-29; Davison, 1963, 4). Savaş sırasında Çerkezleri işbirliğine ikna etme çabaları olumlu bir sonuç vermeyen İngiliz hükümeti buna karşılık olarak Rusların Çerkezya›yı tekrar işgal etmesini engelleyebilecek hiçbir hükmü antlaşmaya koymamıştır (Şaşmaz, 1998, 331). Paris Antlaşması konusunda Avam Kamarasında yapılan görüşmelerde Lord Glenelg, Kırım savaşının amacına ulaşıp ulaşmadığı konusundaki fikirlerini iki yıl öncesindeki durum ve savaş sonrasını mukayese ederek şu sözleri ile dile getirmiştir. "… iki yıl önceki Avrupa'nın durumuna bakın... Almanya'nın büyük bir kısmı mülkiyetinde olan Rusya *o* zamanlar kıta Avrupası›nın büyük bir kısmı üzerinde, Asya›ya kadar uzanan ve hatta Hindistan İmparatorluğu'muzu bile gölgede bırakan büyük bir etkiye sahipti… Tüm Almanya, Rusya'nın üstünlüğü tarafından korkutulmuş veya hareketsiz bırakılmıştı; İsveç yavaş yavaş ağlarına dolanmıştı; Prenslikler onun elindeydi; Tuna'nın suları onun mührü altındaydı; Karadeniz kaleleriyle çevriliydi ve donanmalarıyla doluydu; Türkiye ayaklarının dibindeydi; henüz son nefesine kadar küçülmemişti, ancak güçlü komşusunun verdiği ölümcül hastalık hükmüyle çoktan mahkûm edilmişti. Şimdi ne görüyorsunuz? Büyü bozuldu. Almanya o transtan uyanıyor ve sonunda bilinçli varoluşun bazı belirtilerini göstermeye başlıyor. İsveç serbest bırakıldı, Prenslikler kurtarıldı; Tuna özgür, Osmanlı İmparatorluğu özgür. Büyü bozuldu. Ancak, Lordlarım, bundan bile daha fazla kutlama nedeni var. Sonuçlandırılmış olan antlaşmanın göze çarpan özelliği, savaşan tarafların gösterdiği ılımlılık. Savaşı başlatan iki savaşan taraf, bu antlaşmaya gelince, hiçbir bayağı veya kişisel büyüme arzusundan, hiçbir bayağı hırstan etkilenmemiştir. Antlaşmanın hükümleri boyunca, özel nitelikte denebilecek hiçbir şey yoktur; hepsi ulusal, hepsi Avrupalı, hepsi kamusal, hepsi dünyaya aittir…".Lord Glenelg bu konuşmasında ayrıca Avrupa devletleri nezdinde başarılı bir antlaşma olduğunu, savaşın başarı ile sonuçlanmasında İstanbul'da Büyükelçi olarak görev yapan Lord Stratford[7]'un başarısının büyük bir önemi olduğunu, Türkiye'deki Hristiyanların özgürleşmesindeki öncü rolü üstlendiğini vurgulamıştır (Hansard Parliemantary Debates,"The Treaty of Peace", (5May 1856), 1959). Kendine özgü stratejik uzun vadeli bakış açısına sahip İngiliz devlet adamı ve oryantalist Sir Henry Rawlinson, 1849'da Kafkasya bağımsızlık mücadelesinin Rusya'yı kontrol altına almak ve Avrupa'daki güç dengesini korumak açısından önemini "Şamil'e ılımlı bir destek belki de Tuna prensliklerini kurtarabilir ve onun sancağı Kafkasya'nın zirvelerinde dalgalandığı sürece, Safeviler Rus ordusunun düşmanca işgalinden güvende kalacaktır" şeklindeki sözleri ile dile getirmiştir (Rawlinson, 1875, 69).

Kırım savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin devletlerle olan ilişkileri ve iç güvenliği sağlamaya yönelik alınacak tedbirlerin beyan edildiği belgede Paris antlaşması çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve iç işlerine müdahale edilmediği sürece diplomatik nezaketin korunacağı, hukuki yükümlülüklerine de sadık kalınacağı vurgulanmıştır (A. MKT. UM, No. 155, Gömlek No. 78). Paris antlaşmasına imza atan güçler tarafından Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne ilişkin verilen güvenceler ile mesele uluslararası boyut kazanırken Türkiye'deki Rus nüfuzun yerine Avrupa nüfuzunu koymak amaçlanmıştır. Antlaşma hükümlerine ihlale ilişkin

7 Kırım Harbi tarihinin esasını özellikle Lord Stratford Canning'in İstanbul ve Londra nezdinde oynadığı rol meydana getirmiştir. Bu sebeple kendisine "Doğu'da İngiltere'nin Sesi" adı verilmiştir. Bu konuda Tezakir-i Cevdet'de "…ol esnada umur-ı Devlet'i müşkülata düşüren başlıca bir sebep dahi İngiliz ve Fransız sefaretlerinin Dersaadet'te nüfus yarışına çıkışmaları hususu idi. Şöyle ki İngiliz elçisi Canning öteden beri Babıali'nin icraatına müdahale eylerdi. Fransızlar ise bu muharebede hayli şan kazanıp bu cihetle Fransa sefareti nüfuzca ana tefevvuk daiyesine düşmüş idi.." şeklinde ifade edilmiştir. (Cevdet Paşa, 19853, 26).

bir durumun genel çıkar meselesi olacağı vurgulanmıştır (Temperley, 1932, 523). Paris Antlaşmasından sonra serbest kalan kuvvetlerini Kafkasya ve İngiltere'nin Kafkasları Rusya'ya bırakma kararını Kırım savaşı devam ederken aldığı anlaşılmaktadır. Kafkaslardaki Osmanlı Devleti'nin askeri gücüne ilişkin incelemeler yapan İngiliz görevliler bölgenin ticari ve stratejik durumu ile ilgili detaylı raporlar hazırlamışlardır. İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin neticesinde Rusya'ya karşı İngiltere'nin öncülüğünde gerçekleştirilen Kırım savaşının başlaması Kafkas halkı için ümit verici olarak görülürken savaş sonrası yaşanan gelişmeler tersi yönde olmuştur. Kırım Savaşı ile bütün Kafkasya'yı hâkimiyetine alma noktasında serbest bırakılan Rusya'nın Kırım'a olan ilgisinde Çerkezistan ve Kafkasya'ya hâkim olarak buradaki Osmanlı askeri gücünü zayıflatmak ve Rus topraklarına saldırısını engellemek istemesi etkili olmuştur. Kırım savaşı ile Kafkasya Rusya'ya bırakılırken 1857 yılında Afganistan ile ittifak kuran İngiltere aynı yıl İran ile de barış antlaşması yapmıştır. 1859 yılında Süveyş Kanalı çalışmalarının başlaması ile Kafkaslar ve Türkistan'da Rusya ile arasındaki rekabet azalmıştır (Yalçınkaya, 2006, 47-57; Berkok, 1958, 492-493). İran ve Afganistan'ı Türkistan'a karşı kullanmaya başlayan Rusya bu bölgelerdeki etkisini arttırmıştır (Devlet, 2011, 30). İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı Kırım savaşı öncesinde kazandığı zaferlerle bu devletleri kendi politikasının önünde bir engel olmaktan çıkaran Rusya'nın bu başarısı, Kafkasya'daki tüm askeri gücünü uzun yıllar boyunca dağ kabilelerinin boyunduruğu altına sokmak için kullanmasına olanak tanımıştır (Baddeley, 1908, 230). 1828'de Güney Kafkasya'nın tamamını ele geçirdikten sonra Rusya, Kuzey Kafkasya'daki varlığını sağlamlaştırmaya odaklanmıştır. 1817 ile 1863 yılları arasında Rusya, İmam Şamil liderliğindeki yerel kabile koalisyonlarına karşı Kafkas Savaşı adını verdiği bir dizi çatışmaya girmiştir. Büyük Kafkasya zamanla dış aktörler arasındaki jeopolitik rekabetin de konusu olmuştur (Nation, 2015, 1). Bu savaşlar sırasında Kuzey Kafkasya üzerindeki kontrolünü arttırmak isteyen Çarlık Rusya, bu politikası doğrultusunda yerli halkı zorunlu göçe mecbur edecek bir strateji uygulamıştır (Hille, Gendron, 2019, 201).

3. Kafkas İmamlığı ve Müridizm Hareketi

XIX. yüzyılın ortalarında Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'daki alanın tamamını ele geçirmek isteyen Rusya için bölgenin etnik ve dini yapısı büyük zorluk oluşturmuştur (Kurat, 2014, 350).[8] Kuzey Kafkasya'nın Müslümanlaşma sürecinin uzun ve karmaşık bir geçmişi olup İslamiyet, Dağıstan'da yaklaşık 1000 yıllık bir geçmişe sahiptir (Zelkina, 2000, 26). Yerel olmayan güçlerin değişen etkisi, Kuzey Kafkasya'nın kültürel ve dini coğrafyasını dinamik tutmuştur. Animizm, Hristiyanlık, Yahudilik,

8 XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Kafkasya bölgesi dini kimlikler ve geleneklerin bir karışımını oluşturuyordu. Güney Kafkasya'da, Ermeniler ve Gürcüler çoğunlukla Hristiyanlardı (ortaçağ devletleri sırasıyla Hristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen ilk ve ikinciydi), Azerbaycan Türkleri, Şii Oniki imam inancındaydılar ve Sünni azınlık vardı. Kafkas Dağları'nın her iki yakasında küçük Yahudi nüfusları yaşıyordu. Kuzey Kafkasya'da, Osetya ve Abhazya, Rus fethi ve Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmesinden önce Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında neredeyse eşit olarak bölünmüştü. Kabardey'de de küçük bir Hristiyan nüfusu vardı ve Güney Dağıstan'da Oniki İmamcı Şii nüfusu vardı. Kuzey Kafkasya nüfusunun geri kalanı ve ezici çoğunluğu Sünni Müslümandı. Sünni İslam bölgede hiçbir şekilde homojen değildi. Bazı Müslüman topluluklar kökenlerini yedinci yüzyılın ortalarında Arapların Derbent'i Fethine Dayandırırken Kuzey Kafkasya Nüfusları Abbasi Halifeliği, Altın Orda, Kırım Hanlığı Ve Osmanlı, Safevi ve Kaçar İmparatorlukları şeklinde farklı güçlerin etkisi altında İslam'ı kademeli olarak benimsemiştir. Rus karşıtı direniş ve XVIII ve XIX. yüzyıllarda Sufi tarikatlarının yayılması, birçok Kuzey Kafkasya topluluğunun İslam'ı kabul etmesini hızlandırmıştır. Batı Kafkasya'da Çerkezler, Abhazlar ve Türk toplulukları, Anadolu ve Balkanlar'daki çoğu Osmanlı Müslüman tebaası ve Orta Asya ve Volga bölgesindeki çoğu Rus Müslüman tebaası gibi Hanefi mezhebini benimsemiştir (Hamed - Troyansky, 2018, 37).

İslam ve diğer dinler bu resmin bir parçasını oluşturmuştur. Hazar İmparatorluğu, Bizans, Ermenistan, Gürcistan, Arap Halifeliği, Altın Orda, Kırım Tatar Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ve son olarak Rusya'nın bölge üzerinde dini bir etkisi olmuştur. Dağ halklarının İslamlaşması, VIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar uzanan uzun bir dönemde gerçekleşmiştir. Bölge etnik ve kültürel açıdan bir kaynaşma noktası olduğundan ve eski dinlerle temas ettiğinden, İslamiyet, İslam öncesi dinler ve kültürlerle iç içe geçmiştir. Dini hukuk, çoğunlukla yerel olarak yürürlükte olan kabile hukukunun yerini alamamış olup Kafkas topluluklarının etnik yapısında "Adet" belirleyici rol oynamıştır. "Şeriat" ise yalnızca geçici olarak yalnızca sınırlı bir kesim tarafından kabul görmüştür (Halbach, 2001, 97).

XIX. yüzyılda Kafkasya'da hâkim olan din İslamiyet olup halkın üçte ikisi Müslümanlardan meydana gelmekteydi. Coğrafyanın kendine has özellikleri İslamiyet ve diğer dinlerin yayılışlarında bölgelere göre farklılıkların oluşmasında etkili oldu. İslamiyet'in yayılmasından önce Hristiyanlığa ait bazı unsurları da içine alan pagan dinlerin yaygın olduğu Kafkasya' da İslamiyet'in yayılış hızı ve etkileri bölgelere göre farklılık göstermiştir. İslamiyet, VIII. Yüzyıldan itibaren Kuzey Kafkasya'da Dağıstanlılar ve Çeçenler arasında Araplar vasıtasıyla yayılırken diğer topluluklarda Osmanlı Devleti etkili olmuştur. Kafkaslar'ın en kalabalık nüfusunu meydana getiren Dağıstanlılar ve Çeçenler Rus işgallerine karşı da en etkili direnişi gerçekleştirdi (Saydam, 2010, 31). Rusya'nın sömürgeci tutumu karşısında Çerkezler İslamiyet'e ve İslam devletlerine karşı daha ılımlı olmuşlardır. Emperyalist güçlerin hâkimiyeti altında kalan Türk toplulukları arasında İslam, milli kimliklerini ve bağımsızlık duygularını besleyen güçlü bir toplumsal faktör haline gelmiştir (Ocak, 2007, 65-66; Tavkul, 1998, 4).

XVIII. yüzyılın sonlarında Kuzey Kafkasya'da Müslümanlar tarafından Rus işgallerine karşı başlatılan direniş hareketi Ruslar tarafından Müridizm, kendileri tarafından Gazavat[9] olarak adlandırılmıştır. Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı ilk cihad eden kişi olan Uşurma (İmam Mansur), Haziran 1791'de esir alınmış, Schlusselburg kalesine kapatılmış, birkaç yıl sonra da orada ölmüştür. İmam Mansur'un ölümünden sonra bu hareket bir süre lidersiz kalmıştır (Barrett, 1994, 354; Budak, 2010, 67). XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Karadeniz ve Kafkaslarda yavaş ve sistemli bir şekilde sürdürülen Rus ilerleyişi, Kafkas halklarının direnişini yeniden canlandırmıştır (Fisher, 1987, 60). Rusya tarafından hâkimiyet kurduğu bölgelerde uygulanan Ruslaştırma politikası özellikle Müslüman halkın direnişine yol açarken Kafkasya bu direnişin merkezi haline gelmiştir (Muhammedoğlu, 2001, 159). Rusya'nın XVI. Yüzyıldan itibaren bölgedeki işgal faaliyetleri, yerli halkı Ruslaştırmaya ve etkisizleştirmeye yönelik uyguladığı iskân ve sömürge politikası Müridizm hareketinin ortaya çıkışında başlıca etken olmuştur (Akmaz, 2015, 293-94). Rusya'nın Kafkasya'daki en önemli rakibi Kuzey Dağıstan ve Çeçenistan'daki toprakları birleştiren ve bölgedeki diğer grupları Rus devletine karşı savaşmaya teşvik eden Kafkas İmamlığı (1828-59) olmuştur. 1828'de imametin kurulması, siyasi bir dönüm noktası teşkil etmiştir. İmamlık, siyasi düşüncesini birleştirici bir unsur olarak İslam ile sömürgecilik karşıtlığına dayandıran merkezi yapı olarak şekillenmiştir. Rusya'ya karşı cihat kavramı ve şeriatın[10] (İslam hukuku) kabulü imamet tarihinde kritik öneme sahiptir (Troyansky, 2018, 40).

9 Gazavat, Müslüman olmayan kabile ve siyasi oluşumlara karşı İslam Peygamberi tarafından düzenlenen seferlere verilen "gazve" adının çoğuludur (Temizkan, 2010, 85).

10 Müslüman'ın yaşamında uyması gereken Allah'ın buyruklarını içeren Şeriat, dinsel değerleri dünyadaki herşeyin üzerinde tutması sebebiyle adalet ve siyaset üzerinde de etkili olmuştur (Braker, 1984, 6).

Doğu savaşı" olarak da bilinen Kırım savaşı sonrasında müttefik devletlerin Kuzey Kafkasya'nın kaderine karşı gösterdikleri kayıtsızlık, bölge halkının yeni kurtuluş yolları aramasında etkili olmuştur. Hazar Denizinden Kafkaslara kadar uzanan geniş bir alanda dağınık bir halde yaşayan Kuzey Kafkasya halkları için, Rusya'nın emperyalist hedefleri karşısında kurtuluşun aranma sürecindeki çalışmalar neticesinde "Kafkasya Müridizmi" denilen hareket ortaya çıkmıştır (Kundukh, 1987, 14-15). Dağınık ve merkezi idareden yoksun bir şekilde savaşan Çerkezlerin, Ruslara karşı verdikleri mücadele sosyal organizasyonlarını değiştirme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Çerkez toplumunda değişen koşullara uyum sağlayacak yeni bir yapılanma arayışı belirginleşmiştir. Söz konusu beklenti, Müridizm hareketinin kurucusu olan Kadı Molla Muhammed'in kişiliğinde somutlaşmıştır. Kadı Molla Muhammed hem yaşam tarzı hem de hitabet gücü ile öne çıkan bir mürşid olarak kabul edilmiştir. Müridizm düşüncesinde tüm inananların eşitliği, Gazavat anlayışı, bireysel dünyevi bağlardan uzaklaşma ve imamın (peygamberin halefi ve Tanrı ile inananlar arasında aracılık eden otorite olarak) merkezi rolü temel ilkeler arasında yer almıştır (Popowski, 1893, 24).

Müridizm, Kuzey Kafkasya'da siyasi, sosyal, ekonomik hayatın tüm alanlarında etkili olmayı hedefleyen bir hareket olarak şekillenmiştir. Bu hareket, İslam düşüncesinde yer alan Şeriat (yasa), Tarikat (yol), Hakikat (gerçek) kavramları etrafında bir yapı oluşturmuştur. Şeriat, dünyevi düzeni ve toplumsal kuralları belirtleyen temel çerçeve olarak kabul edilirken; Tarikat, bireyin manevi olgunlaşma sürecini ifade etmiştir. Hakikat ise bu sürecin en üst aşaması olarak değerlendirilmş ve Hakikat'in Muhammed'in niteliklerini temsil ettiği vurgulanmıştır (Baddeley, 1908, 231- 233; Kundukh, 1987, 48-49). Müridizm, 1810'larda Dağıstan'da gelişmeye başlayan ve oradan Çeçenistan'a yayılan Nakşibendi (Sufi) tasavvuf tarikatından gelmiştir (Figes, 2011, 26). Rus işgaline karşı gerçekleştirilen ilk büyük ayaklanmanın lideri olan Çeçen Şeyhi Mansur Uşurma (1785-1791)'nın herhangi bir Sufi tarikatı ile bağlantısına dair "kesin" bir tarihsel kanıt bulunamamış olmakla birlikte Dağıstan'daki sonraki direniş hareketinin liderlerinin Sufi kimlikleri olduğu görülmüştür. Rus ve Sovyet tarih yazımında, 1830-1859 yılları arasında Rus saldırısına karşı üç Dağıstanlı imam Gazi Muhammed, Hamza(t) Beg ve Şamil önderliğindeki Müslüman direnişi,"Müridizm olarak adlandırılmıştır (Knysh, 2002, 145-146).

Bu hareketin temelinde yer alan Nakşibendilik XII. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan bir Sufi Müslüman mistik hareketi olup, özellikle İmam Şamil gibi liderler aracılığı ile Rus ilerleyişi karşısında 1820'lerin sonlarına doğru Kafkasya'da geniş bir şekilde yayılmıştır (Mamedov, 2014, 147). Dağıstan'da geniş bir tabana sahip olan Nakşibendiye tarikatı içinde yer alan iki büyük şeyh Cemaleddin Kumuki ve Yeragi Hazretleri köklü bir yer edinmiştir. Nakşibendiye tarikatı içerisinde yetişmiş olan Gazi Muhammed ve arkadaşları, İslam'ı Kuzey Kafkasya'da bağımsızlık savaşlarının itici gücü olarak görme noktasında İmam Mansur ile aynı görüşte yer almışlardır (Çetinbaş, 2015, 350). Kuzey Kafkasya'daki vaizler direnişi, İmam Gazi Muhammed'in önderliğinde şeriat yasasını ve İslam inancının saflığını savunmak için bir "cihat" olarak örgütlemiştir. Müridizm, kâfir Ruslara ve onları destekleyen prenslere karşı kutsal ve toplumsal savaşın güçlü bir karışımı olarak, daha önce çeşitli sebeplerle (kan davası, kin) dağılmış olan dağ kabilelerine yeni bir birlik getirmiştir. İmam'ın yönetimi, isyancı köylerde yerel yetkililer ve yargıçlar sağlayan müritler (dini müritler) aracılığıyla uygulanmıştır (Figes, 2011, 26). Müridizm hareketi, dış baskı altında cemiyetin sosyo-politik temelinin bozulmasına karşı ahlaki bir tepki olarak ortaya

çıkmıştır. Ancak bu dış baskılara karşı örgütlü muhalefeti, kısa sürede Dağıstan'daki Müslümanları Çeçenistan'dakilerle birleştirme çabalarını da beraberinde getirmiştir (Kisriev Ware, 497). İmamlar dağlılar arasından müridler toplayarak politik ve askeri güçlerini arttırmaya çalışmıştır. Müridizm hareketi özellikle bu hareketin kendilerini özgürleştireceğini ve Rusları Kafkaslar'dan kovacağını düşünen köylü kesimi tarafından desteklenmiştir (Temizkan, 2010, 78).

Mürşid Molla Muhammed kısa sürede Müridizm'in savaşacak kadar güçlendiği düşüncesiyle öğrencilerini Jaraglar'da toplayarak başlarına imam olarak Gazi Muhammed'i atamış ve Peygamber adına kutsal savaşı başlatmasını emretmiştir (Popowski, 1893, 24). 1828'de Osmanlı İmparatorluğu ile girdiği savaşın galibi olan Rusya'nın Güney Kafkasya'ya doğru daha fazla yayılması, bazı dağlıları kendi toprakları hala özgürken ve Dağıstan'ın Avar yöneticileri Ruslarla bir uzlaşmaya varmadan önce harekete geçmeye teşvik etmiştir. Dağıstan imamı olarak seçildikten sonra, Gazi Muhammed 1829'da Ruslara karşı cihat ilan etmiştir (Gammer, 1994, 217). İmam Mansur'dan sonra ikinci lider olarak kabul edilen Gazi Muhammed, 1832'de savaşta düşüp destekçilerinin çoğu tarafından terk edilmeden önce dağlılara yaklaşık üç yıl liderlik yapmıştır. Müridizm'i güçlendirmek için kendisine karşı çıkanları öldürten halefi İmam Hamza Beg, sadece iki yıl sonra imama ve onun yeni Rus karşıtı İslamlaştırma hareketine karşı çıkan Avar ileri gelenleri tarafından suikasta uğramıştır. Dağıstan'ın üçüncü imamı olan Şeyh Şamil, yoksul dağlılara 1834›ten 1859›a kadar yirmi beş yıl boyunca dünyanın önde gelen imparatorluklarından birine ve onun ordusuna karşı liderlik yapmıştır (Karahani, 2013, 45). Bu süre boyunca Rus ilhakına karşı mücadele veren Şamil, ulusal kurtuluş hareketlerinin en büyük liderlerinden birisi olarak görülmüştür (Tillett, 1961, 253). Rus işgallerine karşı bağımsızlık mücadelesi veren Müridizm hareketinin öncüleri bu amaçları doğrultusunda belirli disiplinlerden taviz vermemişlerdir. Ruslardan gelecek hiçbir malın ve yardımın kabul edilmemesi, hangi şartlarda olursa olsun Ruslarla ateşkes dahi teklif edilmemesi gibi prensipler hareketin temelinde yer almıştır (Çetinbaş, 2015, 352). Tarikat eğitimi ile tüm halkı davaya kazandırmak doğrultusunda hareket eden Müridlik hareketi içerisinde Müridlerden istenilen şey, Müslümanlar için zorunlu olan şeriat kurallarına uygun davranmak ve tarikat kurallarını tatbik eden İmam'a mutlak itaat olmuştur (Nevruz, 2015, 314).

XIX. yüzyıl, İslam'ın Dağıstan halkının örgütlenmesi üzerindeki etkili rolü sebebi ile yalnızca yerli dağlılar ile Rus İmparatorluğu güçleri arasında uzun süreli şiddetli bir çatışmaya değil, aynı zamanda Kafkasya'daki dağlı toplumlarını dönüştürmek ve İslamlaştırmak için radikal bir çabaya da tanıklık etmiştir (Reynolds, 2011, 11; Popowski, 1893, 24; Kundukh, 1987, 122). Kafkaslarda Ruslara karşı en önemli direniş hareketi 1859'a kadar devam edecek olan Şeyh Şamil tarafından gerçekleştirilen direniş olmuştur (Fisher, 1987, 360). Teokratik bir Şeriat devleti (imâmet) kurmaya ve birbirinden bağımsız dağlıları ortak Rus düşmanlarına karşı birleştirmeye çalışan selefleri Gazi Muhammed ve Hamza Beg gibi, Şamil de Nakşibendiyye tarikatının Hâlidî koluna bağlıydı. Halid'in müritlerinden Şeyh İsmail el-Kurdumîrî, 1810'ların sonlarında Şirvan Hanlığı'nda Hâlidîyye öğretisini yaymıştır. İsmail'in yerel vekili Şeyh Halife Muhammed el-Şirvanî, Hâlidîyye tarikatını Dağıstan'a getirmiş ve burada kalabalık bir takipçi kitlesi kazanmıştır. Hâlidî şeyleri tarafından dağlılar arasında "gayri İslami" gelenek ve inançları ortadan kaldırmak ve onlara Şeriat normlarına saygıyı aşılamak doğrultusunda çalışılmıştır. Bu doğrultuda Müridizm'in Şeriat›a sıkı sıkıya bağlı kalmaya, dinî uygulamalarda (bid'at) yeniliklerden kaçınmaya, İslam

düşmanlarıyla savaşmaya ve yenildikleri takdirde İslam topraklarına göç etmeye yönelik verilen prensipleri Hâlidîlik tarikatının temel ilkeleriyle uyum göstermiştir (Knysh, 2000, 294).

Ruslara karşı verilen mücadelede Çeçenistan'da Dargo köyünü merkez edinen Şeyh Şamil'in nüfuzu hızla artarken, idari bazı düzenlemeler yapmış, ordu teşkilatını da bu düzenlemelere göre şekillendirmiştir (Berkok, 1958, 476). Bu dönemde idari bir yönetim şeklini alan bu harekete bağlı olarak bölge eyaletlere ayrılarak, her birine naipler atanmıştır (Burak, 2021, 2). Kendisine bağlı düzenli bir ordu kuran Şeyh Şamil, Dağıstan'ın tamamını ileri karakol şeklinde organize etmiş, vilayetlerde görevlendirdiği valiler ve zorunlu kıldığı vergiler ile ordu ve idaresini güçlendirmiştir. Dağlık bölgelerdeki halk üzerinde en etkili liderlerden biri olmuştur (Wagner, 1854, 87-90). Ruslar 1840 ve 1842 yılları arasında Şeyh Şamil liderliğindeki Müridlerle yaptıkları çok sayıda mücadelede yaklaşık 5000 kişi kaybetmiştir. 1843'te Şamil baskınlarını Çeçenya›dan Dağıstan'a taşıyan Şeyh Şamil'in birliklerine Ünlü Hacı Murat dâhil olmak üzere binlerce yeni asker katılmıştır. Rus kayıpları yıl içinde 12.000'e yükselirken yirmi kadar Rus topu, Rus kalelerinden çok sayıda eğitimli firari Müridlerin eline geçmiştir (Allen - Muratoff*, 1953,* 51-52). Osmanlı Devleti ile yapılan resmi yazışmalarda Şeyh Şamil'in Ruslar'a karşı Gürcistan'da yaptığı harekete ilişkin, Kafkas dağlarındaki mücahitlerin birleşerek Rusya'nın Gürcistan üzerindeki ilerleyişini durdurmak için yeni bir taarruza geçtikleri, halkın kendilerine destek verdiği, düşmana ait mühimmat ve erzak konvoylarının ele geçirildiği, birçok esirin alınıp düşmanın ciddi bir şekilde zarara uğratıldığı belirtilmiştir (İ..DH, No. 281, Gömlek No. 17605). Osmanlı Devleti tarafından desteklenen bu direniş hareketinde yer alan ve Ruslara karşı muharebelerde başarı gösteren Dağıstan Beyleri çeşitli devlet kademelerinde görevlendirilmiş ve kendilerine maaş bağlanmıştır (A.DVN, No. 122, Gömlek No. 54 - A.MKT. UM, No. 477, Gömlek No. 1). 1843'te Unzukul, Zatanich, Moksoch, Gergebil, Chansach ve diğer Rus kalelerini silahlarıyla birlikte ele geçirmiştir. Bölgeye aşina olmayan General Paskeviç komutasında sistematik veya sabit bir plana uygun olmayacak şekilde yürütülen Rus operasyonlarının birbirinden bağımsız şekildeki birlikler tarafından yürütülmesi gibi eksiklikleri, 1844'te Prens Vorontsov Kafkasya komutanlığına atanana kadar devam etmiştir. Prens Vorontsov'un geniş kapsamlı ilk seferi 1845'te başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Şamil'in karargâhını kurduğu Aul Dargo'yu işgal etmiş, ancak erzak eksikliği nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmış ve bu sırada ağır kayıplar vermiştir. Rusya tarafından askeri birliklerin hızla arttırıldığı Kafkasya'daki düzenli ordunun güçlendirilmesine verilen önem, Rusya'nın Kafkasya'nın siyasi değeri ve işgali konusundaki kararlılığını göstermektedir. Rusya'nın buradaki düzenli ordu birliklerinin sayısı 1804'te 3.000, 1820'de Kozaklar hariç 28.000 ve son olarak 1853'te 280.000 kişiye ulaşmıştır (Popowski, 1893*,* 25- 27). Bu başarıdan sonra Şeyh Şamil egemenliğini Kabardey'e kadar genişletmeye ve Kafkasya'nın dağ kabilelerini Ruslara karşı birleştirmeye çalışmıştır. Ancak General Freytag'ın başarılı stratejisi, teğmeni Nur Ali'nin yetersiz kalışı ve Kabardeylerin ordusuna katılmaması gibi sebeplerle amacına ulaşamamıştır. 11 Mart 1851'de Albay Baryatinskiy tarafından kesin bir yenilgiye uğraması Şamil›i denenmiş gerilla taktiklerine geri dönmeye ve Rus ordusunu meydan muharebesinde yenme umudundan vazgeçmeye zorlamıştır (Knysh, 2000, 290, 291).

1848'den 1856'ya kadar Doğu Kafkasya'da hem Ruslar hem de Şamil'in savunma pozisyonunda durduğu, kayda değer az sayıda çatışmanın gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Baddeley, 1908, 437). Avam Kamarasında Malmesbury kontu, Kafkaslarda yaşanan gelişmeleri değerlendirirken Paris antlaşması ile yaşanan gelişmelerin Kafkaslar'ın

aleyhine Rusların lehine olduğunu, Çerkez kıyısı boyunca uzanan birçok kalede Rusların mülkiyetini elde edip, yeniden inşa edip garnizon olarak kullanma imkânına sahip olduğunu vurgulamıştır[11]. 1856'da Kafkas Savaşı'nın yönetimini üstlenen Prens Bariatynski kuşatma operasyonlarını sistematik bir şekilde ilerletmeye büyük önem vermiş, ilerleyen Rus orduları karşısında 25 Ağustos 1859'da Şamil teslim olmak zorunda kalmıştır (Popowski, 1893, 27). Yaklaşık çeyrek asırlık mücadelede Kuzey Kafkasya kabilelerinin lideri olan Şeyh Şamil'in teslim olmasından sonra Rusya'nın geride kalan örgütlenmiş dağ kabilelerine karşı başarısı kesinleşmiştir. Bu teslimiyet Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı ilhak etme noktasında kırk üç yıllık mücadelesinin son aşamasına gelindiğini göstermiştir (Barrett, 1994, 353).

Kafkasya'daki savaş, Şamil'in teslim olmasıyla tamamen sona ermemiş, Kafkaslar'ın batısındaki mücadele Muhammed Emin idaresinde bir müddet daha sürdürülmüştür (Kurat, 2014, 350-351). Baryatinski'nin 1862'de Vali olarak görevden ayrılmasının ardından da cephenin batı yarısındaki direniş devam ederken bu durum yirminci yüzyıl öncesindeki en büyük göçlerden birine yol açmıştır (Marshall, 2001, 19). Rusların Çerkezler üzerinde uyguladıkları baskı Çerkez halkının 1857'den sonra kademeli bir şekilde Kafkasya'yı terk etmesine yol açmıştır (Şaşmaz, 1998, 334). Çerkezlerin askeri durumu Kırım savaşı sonrasında daha da kötüleşmiş, 1859'da, liderleri Şamil'in teslim olmasıyla, Çerkezlerin komşuları, Orta ve Doğu Kafkasya'nın kabile üyeleri, uzun yıllardır sürdürdükleri direnişi sonlandırırmıştır (Brock, 1956, 406). Kafkas Savaşı'nın son yıllarında, Rus ordusu Kafkasya'daki son özerk bölgeler olan kıyı Çerkezya›ya odaklanmıştır. Rus ordusunun Karadeniz'in kuzey kısmı ve Kuzey ve Güney Kafkasya üzerindeki kontrolü için çok önemli olan Çerkez kıyısı, ekonomik potansiyeli ile de Rusya'nın hedefi olmuştur. 1864'e gelindiğinde, Rus birlikleri tüm Kuzeybatı Kafkasya üzerinde fiziksel kontrol sağlamış ve Müslüman nüfusun Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel olarak yerleştirilmesini desteklemiştir (Troyansky, 2018, 40- 41). Nitekim Kafkaslar'ın tamamen Rus orduları tarafından ele geçirilmesinden sonra Kafkas halkının Müslüman kesiminden on binlerce aile Türkiye'ye göç ettirilmiştir (Kurat, 2014, 351). Tahminler büyük ölçüde farklılık gösterse de, yaklaşık bir milyon Müslüman XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'yı terk etmiştir.[12] 1856 ile 1863 yılları arasında

11 Malmesbury Kontu, Çerkezlerin geçmişteki yardımlarına karşılık Rusya karşısında yalnız bırakılmalarına ilişkin düşüncelerini "… Ancak asil Lord ve meslektaşlarının, onlara karşı yükümlülüklerini çoktan unuttukları halde Çerkezleri terk etmeleri şaşırtıcı değil. Bununla birlikte, Çerkezler bize istediğimiz gibi yardım etmeye isteksiz olduklarında, bu geri kalmışlığın nedenleri neydi veya onları savaşta bize yardım etmeye teşvik ettikten sonra antlaşmadaki çıkarlarını terk etmemiz için nasıl mazur görülebilirdik?" şeklinde ifade etmiştir. Hansard Parliamentary Debates, "The Treaty of Peace", 5 May. 1856, s. 1974.

12 1850'lerde, on binlerce Çerkez ve Nogay Tatarı, devam eden Kafkas Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiştir. Yüksek statülü ailelerin genellikle eğitim aldığım aldığı ve her yıl birçok Müslüman'ın hacı olarak geçtiği Osmanlı İmparatorluğu, birçok Kuzeybatı Kafkasyalı için tanıdık bir yerdi. Osmanlı devleti ayrıca, önceki yüzyıllarda Kazan Tatarlarından, XVIII. yüzyılın sonlarından bu yana istikrarlı bir şekilde göç eden Kırım Tatarlarına kadar Rus yönetiminden kaçan nesillerce Müslümana ev sahipliği yapmıştı. 1862 yılına kadar devam eden bu süreçte 50.000 ile 150.000 arasında Kuzey Kafkasyalı muhacir göç etmiştir. Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na olan genel göçün çoğu, Kafkas Savaşı'nın son yıllarında Çerkezlerin kitlesel sürgünlerinin bir parçası olarak 1863-64 gibi kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Savaş sırasında Rus ordusu tarafından Çerkez halkına uygulanan baskı ve şiddet göçün artmasına yol açmıştır. 1864'e kadar yarım milyondan fazla batılı Çerkez Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmıştır. İki yıl içinde, Batı Çerkez nüfusunun %80 ila %90›ı Rusya›yı terk etmiş ve mültecilerin dörtte biri Osmanlı İmparatorluğu›ndaki yeni evlerine ulaşmadan ölmüştür. Kuzey Kafkasya›dan göçün 1865 ile 1878 yılları arasında yaşanan aşaması Kafkasya›da Rus sivil yönetiminin yerleşmesi sırasında gerçekleşmiştir. Rus hükümeti, en önemlisi toprak reformu ve köleliğin kaldırılması olan bir dizi sosyal ve ekonomik reform geçirmiş ve her ikisi de aşamalar halin-

yaklaşık 150.000 Kırım Tatarı ve 50.000 Nogay Tatarı (Kırım ve Güney Rusya'nın toplam Tatar nüfusunun yaklaşık üçte ikisi) Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiştir. 1864 yılında Çerkezya'nın Müslüman nüfusu tamamen ortadan kalkmış olup İngiliz konsolosu C. H. Dickson'un, eskiden Çerkezlere ait olan topraklarda bir gün boyunca yürünebileceğini ve yaşayan bir ruhla karşılaşılmayacağını iddia ettiği belirtilmiştir (Papers Respecting Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, 1863–64 (London, 1864). Fisher, 1855 ve 1866 yılları arasında, Rus Çarlığı'ndan en az 500.000 ve muhtemelen 900.000 kadar Müslüman tebaanın Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettiğini, bu nüfusun yaklaşık üçte birinin eski Kırım Hanlığı'nın topraklarından, diğer üçte ikisinin ise kuzey ve batı Kafkasya'dan geldiğini belirtmiştir (Fisher, 1987, 356). Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler hususunda yapılan resmi yazışmalarda; İstanbul'a gelerek Osmanlı vatandaşlığına girmek isteyen Çerkez ve Nogay muhacirleri konusunda Rusya'nın ileriye yönelik himaye talebinde bulunmaması için gerekli resmi tebligatların yapıldığı, bu muhacirlerin geldikleri yerlerdeki vatandaşlıklarını terk ettikleri, üzerlerine kayıtlı toprak ve malların Rus hükümeti tarafından el konularak tasfiye edildiğine dair hususların resmi belgelerle kaydedilmesi gerektiği, ileride çıkabilecek diplomatik meselelerin önüne geçmek için bu sürecin titizlikle yürütülmesi vurgulanmıştır (İ.HR, No. 173, Gömlek No. 9438- 9453). Kırım savaşından sonra Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen göçmenlerin bir kısmının tekrar İstanbul'a dönmek istedikleri, bu durumun maliyet ve sıkıntılara sebep olacağı, hükümet tarafından yerinde çözüm, halkın desteği ve yerel tedbirlerle sorunun çözülmesi için çalışıldığı belirtilmiştir (İ. MMS, No. 22, Gömlek No. 961). Diğer yandan Rus işgallerinin ardından Rus nüfusun bölgedeki sayısı artarken Rus ve Kazak kolonileri kurulmuştur (Dursun, 2001, 157-158). Kuzey Kafkasya'nın işgalinin devam ettiği dönemde Kazak kolonizasyonu da devam ediyor olması ve toprak sıkıntıları Ruslar ve dağlılar arasındaki gerilimi arttırmıştır (Ava - Doğan, 2022, 349). Dağ halklarının topraklarında stanitsa (Kazak köyleri) kurulmasına kesin bir şekilde karşı çıktıkları ancak askeri ve sivil yetkililer tarafından bu taleplerin karşılanmadığı belirtilmiştir. Rus otoritesinin bölgedeki güvenliği ve istikrarını sağlamak için Rusya yönetimi tarafından ova bölgelerine yerleştirilen halklara nispeten daha fazla ekonomik imkânlar sağlanmıştır. Bu dönemde Rusya'nın iskân politikasında Kafkasya Hattı'nın güçlendirilmesi, Kuzey Kafkasya'nın ekonomik refahının arttırılması planlanmıştır. Kazaklar hem sınır koruması hem de dağ halklarına karşı yürütülen operasyonlarda kullanılabildiğinden Rus yönetimi göçmen köylüler arasında Kazak sınıfını arttırmaya çalışmıştır (Klychnikov, 2002, 210, 222).

Çarlık Rusya'nın Müslüman komşuları üzerinde hâkimiyet kurmak adına güneye ve doğuya doğru uzanan genişleme hareketinde Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'daki İran topraklarını ele geçirdikten sonra 1864 yılında Dağıstan kanlı bir mücadele ile işgal edilmiştir (Robinson, 2011, 2). Kafkasya'nın Rusya tarafından işgal edilmesinde ve burada Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde önemli bir yeri olan Baryatinskiy[13], Rusya'nın bundan sonraki hedefinin Türkistan olması konusunda Çar II. Aleksandr'ı

de 1860'larda Kuzey Kafkasya›da uygulanmıştır. Bu dönemde Kafkasya›da bir dizi sömürge karşıtı ayaklanma patlak gerçekleşmişse de hiçbiri başarılı olamamıştır. 1878›den sonra, Kafkasya›dan yapılan göçlerde birçok Müslüman aileleriyle yeniden bir araya gelmek veya daha iyi ekonomik fırsatlar aramak için Osmanlı İmparatorluğu›na gitmiştir (Troyansky, 2018, 42- 47).

13 Paris Antlaşmasından sonra Rusya tarafından yeniden Kafkas orduları başkumandanlığı ve Kafkas Genel Valiliğine görevlendirilen Baryatinskiy, Kafkasya'nın işgalinde önemli bir rol oynamıştır. Baryatinskiy 1856'dan 1862 yılına kadar Rus Kafkas Ordusu Komutanı ve Valisi olarak görev yapmış olup Rusların uzun süre mücadele ettiği İmam Şamil'i teslim almıştır (Doğan, 2015, 25; Budak, 2010, 69).

ikna etmiştir (Yalçınkaya, 2006, 55). Nitekim Kırım savaşı ile Rusya'nın Balkanlar ve Anadolu'daki yayılışının durdurulmuş olması Rus işgallerinin Türkistan'a yönelmesine ve Türkistan'ın yeni faaliyet alanı olarak seçilmesine sebep olmuştur (Kurat, 2014, 366). Balkanlar, Karadeniz ve Kafkaslar 'da yaşanan gelişmeler, Rusya'nın Türkistan politikasını büyük ölçüde etkilerken Kırım savaşında alınan yenilgi ile Karadeniz, Boğazlar ve Balkanlar yönünde ilerlemesinin mümkün olmadığını gören Rusya tüm dikkatini Türkistan'a yöneltmiştir (Çapraz, 2011, 56).

Sonuç

XIX. Yüzyılın ilk yarısında İngiltere ve Rusya arasında yaşanan siyasi, askeri ve iktisadi alandaki rekabet Osmanlı Devleti'nin yanı sıra Kafkaslar, İran, Türkistan gibi birçok Müslüman halkın yaşadığı bölgenin kaderini tayin etmiştir. Bu dönemde Rusya Güney ve Kuzey Kafkasya üzerinde mutlak hâkimiyet kurma hedefi doğrultusunda ilerlerken Hindistan ve Orta Doğu'daki çıkarlarını korumak isteyen İngiltere, bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası uygulamıştır. Diğer yandan yıkılacağı anlaşılan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına giden süreçte hâkimiyeti altındaki topraklara ne olacağı sorusu ve İngiltere'nin sömürgeleri içerisinde öncelikli bir hal alan Hindistan'ı koruma politikası doğrultusunda Hindistan'a uzanan yolların güvenliğini sağlama konusundaki kesin tavrı, beraberinde yeni gelişmeleri getirmiştir. Avrupa'nın yeni siyasi haritasını oluşturacak olan antlaşmaların yapılmış olması, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra mirasının nasıl paylaşılacağı gibi meseleler Doğu Sorunu meselesini ortaya çıkarırken bu anlaşmazlıklar Osmanlı Devleti'nin yıkılışını ve benzer şekilde Türkistan'ın işgalini de geciktirmiştir.

Ağırlıklı olarak Müslüman halklardan oluşan Kafkasya'nın sosyal yapısı ve coğrafi koşullarının sağladığı avantajın yanı sıra başta İngiltere olmak üzere Avrupa Devletlerinin Rusya'nın bölgedeki tek üstün güç olmasına yönelik rahatsızlıkları, bu bölgelerin uzun süre Rus işgalinden uzak kalmasını sağlamıştır. Ancak Rusya'nın Doğu'da ve Karadeniz'de üstün tek güç olmasını istemeyen İngiltere'nin öncülüğünde gerçekleştirilen Kırım savaşı ile Rusya'nın bu doğrultuda ilerlemesi durdurulurken Türkistan ve Kafkasya'da önü açılmıştır. Savaşın galip devletleri arasında yer alan Osmanlı Devleti ise kendisine dayatılan antlaşmalar sonucunda, ülkesindeki Hristiyanları koruma hakkına sahip olan Rusya karşısında mağlup duruma düşürülmüştür. Diğer yandan Hindistan'daki sömürgelerini güvence altına alan İngiltere için Rusya'nın Türkistan'daki varlığı bir tehdit olmaktan çıkmıştır. Bu doğrultuda Rusya'nın Türkistan ve Kafkasya'daki ilerleyişi konusunda önünde bir engel kalmamıştır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik çıkar temelli desteği, Kafkasya halklarının bağımsızlık taleplerine kalıcı bir katkı sağlamamıştır. İngiltere'nin bu bölgelere yönelik tutumu İngiliz parlamentosunda bazı devlet adamları tarafından eleştirilmiş olsa da ağırlıklı olarak kabul görmüştür.

XIX. yüzyılda Kuzey Kafkasya, sadece coğrafi bir bölge değil, aynı zamanda imparatorlukların çatışma alanı ve farklı kimliklerin kesişme noktası olarak dünya siyasetine yön veren bir sahne haline gelmiştir. Rusya'nın Kafkaslar ve Türkistan'daki askeri faaliyetleri Kırım savaşını takiben yaklaşık on yıllık süre içerisinde hız kazanırken bu toprakların işgalleri sırasında benzer yöntemler kullanılmıştır. Bu bölgelerdeki halkın birlikte hareket etmesini engellemek üzerine bir strateji uygulayan Rusya, yaşanan bütün olumsuzlukların sorumlusu olarak bölgenin Müslüman halkını görmüştür. Dış politikada savunmasız bırakılan bölge halkları için tek kurtuluş yolu birlikte hareket etmek olarak görülmüştür. Rusya'nın Türkistan'da uzun süredir uyguladığı iskân ve "böl-parçala-yönet" politikası bu bölgede toplu direnişi zorlaştırırken Kuzey Kafkasya'daki varlığının henüz yerleşmemiş olması Kafkas

halkları için dinin, direniş hareketinin merkezinde yer almasını sağlamıştır. Bu süreçte bölgenin en belirgin toplumsal ve siyasi hareketi hiç kuşkusuz Müridizm olmuştur. Müridizm, tasavvufi bir yapılanma olarak ortaya çıkmış, ancak kısa sürede dinî ilkelerle yoğrulmuş bir direniş ideolojisine dönüşmüştür. İmam Şamil'in önderliği altında şekillenen hareket, dini bir disiplin ile siyasi ve askeri organizasyonu bir araya getirmiştir. Böylelikle Rus işgaline karşı verilen mücadele yalnızca askeri bir direniş değil, aynı zamanda İslam'ın temel değerleri etrafında örgütlenen bir bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür.

Müridizm'in başarısının temelinde, dinin halkı birleştirici ve seferber edici gücü yer almıştır. Tarikat disiplini sayesinde hareket, bireysel inançları kolektif bir mücadele ruhuna dönüştürmüş; mürid–mürşid ilişkisi üzerinden halkın günlük yaşamına nüfuz etmiştir. Bu bağlamda cihad anlayışı, sadece işgalci Rus güçlerine karşı savaşmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda halkın kendi inanç dünyasını, kültürel kimliğini ve toplumsal değerlerini muhafaza etme iradesini de pekiştirmiştir. Dolayısıyla Müridizm, dinin hem direnişi meşrulaştıran hem de mücadelenin sürekliliğini sağlayan bir unsur olduğunu göstermektedir. Nitekim Kafkaslardaki Müslüman toplumun bir araya gelmesinde ve teşkilatlanmasında etkili olan imamlık müessesesi bölgenin işgalini zorlaştırmıştır. İmam Şamil liderliğinde şekillenen Müridizm hareketi, dağınık haldeki Kafkas halkları için direniş odağı olurken, İslami ve sosyal dayanışmaya dayalı yapısı ile sömürgeci işgale karşı uzun sürecek direnişi mümkün kılmıştır. Öte yandan Kuzey Kafkasya'daki bu mücadele, yalnızca yerel dinamiklerle sınırlı kalmamış, dönemin uluslararası güç dengeleriyle de doğrudan ilişkili olmuştur. Rusya'nın güneye doğru yayılma siyaseti, İngiltere açısından Hindistan yolunu tehdit eden stratejik bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle İngiltere, Kafkasya'daki direniş hareketlerini dikkatle izlemiş ve kendi çıkarları doğrultusunda bölgedeki gelişmeleri yönlendirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti ise, hilafet makamı üzerinden Müslüman topluluklarla bağ kurmaya gayret etmiş, Kafkasya'daki dinî direnişi kendi nüfuz alanını korumak için bir imkân olarak görmüştür. Bu yönüyle Müridizm, bir yandan yerel bir direniş hareketi iken diğer yandan uluslararası rekabetin de önemli bir parçası haline gelmiştir.

Müridizm'in XIX. yüzyıldaki etkisi yalnızca askeri ve siyasi alanda değil, toplumsal hafızada da derin izler bırakmıştır. Rusya'nın üstün askeri gücü karşısında hareketin zamanla gerilemesi, Müridizm'in başarısızlığını değil, aksine sınırlı imkânlarla ve kalabalık Rus orduları karşısında sayıca çok az birliklerle bu kadar güçlü bir imparatorluğa karşı uzun yıllar direnebilmiş olmasını tarihsel bir başarı haline getirmiştir. Sonuç olarak, Kuzey Kafkasya'da XIX. yüzyılda yaşanan mücadele, dinin yalnızca bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal direnişin ve siyasi bilincin de taşıyıcısı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Müridizm, bir yandan halkın işgal karşısında seferber olmasını sağlamış, diğer yandan da uluslararası güçlerin bölgeye yönelik ilgisini artırmıştır. Dinî motivasyon ile siyasi hedeflerin birleştiği bu direniş modeli, Kuzey Kafkasya halklarının hafızasında sadece bir tarihsel dönem değil, aynı zamanda kimlik inşasının ve özgürlük mücadelesinin sembolü olarak da kalıcı bir yer edinmiştir.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri, (A.DVN), 122/54.

Hariciye Siyasi, (HR. SYS), 903/2_26; 903/2_37, 39.

Hattı Hümayun, (HAT), 1174/46430; 1103/44575-A.

İrade Dahiliye, (İ..DH..), 281/17605**.**

İrade Hariciye, (İ. HR), 21254-2, 3; 21313/3-5, 7.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 22/961, 7/266

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrakı, (A. MKT. UM), 155/78, 285/79, 477/1.

Sadaret Mektubi, (A.MKT), 82/99.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak, (TS. MA. E), 1173/ 46423.

2. Tetkik Eserler

Acar, Kezban. *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2009.

Allen, Willliam Edward David, Muratoff, Paul. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*. Cambridge UnİversityPress, 1953.

Ava, Hadi – Doğan, Orhan. "Rus Kolonizasyonuna Karşı Kenesarı Kasımov'un Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847)". İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 11/2 (2022), 347-362.

Ava, Hadi. "Rus Hâkimiyetine Karşı Küçük Cüz Kazaklarının İlk Toplumsal Direnişi: Sırım Datov İsyanı (1783–1797)". *Rusya Araştırmaları Dergisi* 14 (2025), 37-67.

Aydın, Atilla. Şeyh Şamil ve *Müridizm Hareketi.* Kayseri: Erciyesi Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Aydın, Mithat. "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 38 (2008), 253-288.

Baddeley, John F. *The Russian Conquest of the Caucasus, Longmans, With Maps, Plans and* İllustrations. London: Green and Co. 1908.

Badem, Candan. *The Ottoman Crimean War (1853-1856), Politics, Society and Economy.* Brill, Leiden: Boston, 2010.

Barrett, Thomas M. "The Remaking of the Lion of Dagestan: Shamil in Captivity". *The Russian Review* 53/3 (1994), 353-366.

Bell, Herbert C.F. *Lord Palmerston* I. London: Longmans Green, 1936.

Bell, J. S. Çerkesya'dan *Savaş Mektupları 1837- 1839*. çev. Sedat Özden. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 1998.

Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya.* İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

Braker, Hans. İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri. çev. Yuluğ Tekin Kurat. Ankara: O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 1984.

Brock, Peter. "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy". *The English Historical Review* 71/280 (1956), 401- 427.

Budak, Mustafa. "Şeyh Şamil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/ 67-70. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Budak, Mustafa. *1853- 1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1993.

Burak, Yağmur. *Kafkasya'da Müridizm Hareketi ve Şeyh Şamil*, Iğdır: Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Capt. Spencer. "Turkey, Russia, The Black Sea and Circassia. London: Heorge Routledge& Co., 1855.

Cevdet Paşa. *Tezakir 1-12,* Haz. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Çapraz, Hayri. Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2011), 51-78.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. "Çarlık Rusya'nın Kafkas Hattı'nı İnşası ve Kuzey Kafkasya'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi". *Belleten* 86/306 (2022), 717- 754.

Çelik, Osman*. İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya.* Ankara: Gelişim Matbaası, 1992.

Çetinbaş, M. Nüzhet. "Kuzey Kafkasya'da Müridizm Hareketi". *Yeni Türkiye* 74 (2015), 348-356.

Çunatuka, İzzet (Met) Paşa. *Kafkasya ve Çerkez Tarihi*. Ankara: Dorlion Yayınları, 2025.

Davison, Roderic H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856- 1876.* New Jersey: Princeton University Press, 1963

Devlet, Nadir. *Millet ile Sovyet Arasında, 1917 Bolşevik Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011.

Dobreva, Margarita. "Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)". *OTAM* 33 (2013), 1- 30.

Doğan, Şahin. "Şeyh Şamil ve Aile Fertlerinin Knez A.İ. Baryatinskiy'e Yazdıkları Bazı Mektuplar". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 4/1 (2015), 121-145.

Dursun, Davut. "Kafkasya.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 24/157-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

El- Kârâhâni, M. Tahir. İmam Şamil'in Hatıratı, Haz. Ahmet Özdemir, İstanbul: Eşik Yayınları, 2013.

Figes, Orlando. *The Crimean War A History*. New York: Metropolitan Books Henry Hold and Company, 2011.

Fisher, Alan W. "Emigration of Muslims From the Russian Empire in the Years After the Crimean Wars", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd.* 35/3 (1987), 356-371

Gammer, Moshe. "The Beginnings of the Naqshbandiyya in Dāghestān and the Russian Conquest of the Caucasus," *Die Welt des Islams* 34/2 (1994), 204-217.

Genel Kurmay Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihî Osmanlı Devri Osmanlı - Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856). Ankara: Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986.

Grebennikov, Marat. "How far is too far? Circassian ethnic mobilization and the redrawing of internal borders in the North Caucasus". *Communist and Post-Communist Studies* 48/1 (2015), 71- 81.

Halbach, Uwe. "Islam in the North Caucasus", *Islam et Politique dans le Monde (Ex-) Communiste* 46/115 (2001), 93-110

Hamed, Vladimir-Troyansky. *Imperıal Refuge: Resettlement Of Muslıms From Russıa In The Ottoman Empıre, 1860-1914.* Stanford University, 2018.

Hansard Parliamentary Debates, "The Treaty of Peace." 5 Mayıs 1856.

Henze, Paul. "The North Caucasus Barrier: "Circassian Resistance to Russia.", *The North Caucasus Barrier*, ed. M. Benningen Broxup, London: Hurst & Co. 1996, 1- 41.

Hille, Charlotte - Renée Gendron, "Circassia: Remembering the Past Empowers the Future", *Iran & the Caucasus* 23/2 (2019), 199-215.

İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Klasik Dönem (1302- 1606), Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Khalid, Adeeb. *Russia, Central Asia and the Caucasus to 1917, The New Cambridge History of Islam The Islamic World in the Age of Western Dominance*, Francis Robinson (Ed), Vol. V. Cambridge: University Press, 2011.

Kırımlı, Hakan. "Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean War". *Middle Eastern Studies* 44/5 (2008), 751- 773.

Kisriev, Enver F.- Ware, Robert Bruce. "Russian Hegemony and Islamic Resistance: Ideology and Political Organization in Dagestan 1800-1930". *Middle Eastern Studies* 42/3 (2006), 493-504.

Klychnikov, Yuriy Yuryevich. *Rossiyskaya politika na Severnom Kavkaze (1827- 1840)*. Pyatigorsk, 2002.

Knysh, Alexander, "Sufism as an Explanatory Paradigm: The Issue of the Motivations of Sufi Resistance Movements in Western and Russian Scholarship". *Die Welt des Islams* 42/2 (2002), 139-173.

Knysh, Alexander, *Islamic Mysticism A Short History*. Brill, Leiden: Boston, 2000.

Kocabaş, Süleyman. *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere*. Vatan Yayınları, 1985.

Koçyiğit, Müberra. *Türk Kafkasya'dan Maverayı Kafkasya'ya Türkiye İçin Jeopolitikalar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2024.

Kortepeter, Carl, M. Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century". *Journal of the American Oriental Society* 86/2 (1966), 86- 113.

Kozelsky, Mara. "Casualties of Conflict: Crimean Tatars during the Crimean War". *Slavic Review,* Winter 67/4 (2008), 866-891.

Kundukh, Aytekh. *Kafkasya Müridizmi (Hazavat Tarihi)*. Haz. Tarık Cemal Kutlu. İstanbul: Gözde Kitaplar Yayınevi, 1987.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

Leylak, Mehmet Halil. *Orta Asya ve Kafkaslarda Türklerin Demografik Yapısı (XX. Yüzyıl).* Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000.

Mamedov, Mikail. "From Civilizing Mission to Defensive Frontier: The Russian Empire's Changing Views of the Caucasus (1801–1864)". *Russian History* 41/2 (2014), 142-162.

Marriott, J.A.R. The Eastern Question An Historical Study İn European Diplomacy. Great Britain: Oxford Clarendon Press, 1940.

Marshall, Alexander Graham. *Dar Al-Harb: The Russian General Staff And The Asiatic Frontier, 1860-1917",* Glasgow Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2001.

Melvin, Neil. J. The Roots Of İnstability İn The North Caucasus. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute. Report, 2007.

Meram, Ali Kemal. *Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*. İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969.

Muhammedoğlu, Aliyev Saleh. "Kafkasya." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 24/158-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Nation, R. Craig. "Russia and the Caucasus". *Connections* 14/ 2 (2015), 1-12.

Naumkin, Vitaly V. "Russian Policy in the South Caucasus, Connections". *The Quarterly Journal* 1/3 (2002), 31-38.

Nevruz, Yılmaz. "Kafkas İstiklal Mücadelesinde İslam'ın ve Müridlik Hareketinin Rolü, Kafkasya'da Tarikat Faaliyetlerinin Kısa Tarihçesi". *Yeni Türkiye* 74 (2015), 310-347.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslam (Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853- 1856), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 84, Ankara, 2006.

Papers Respecting Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, 1863–64 (London, 1864).

Popowski, Josef. *The Rival Powers in Central Asia, The Struggle Between England And Rusya in the East.* çev. Arthur Baring Braban, Rchibald Constable And Company Publishers, 1893.

Potto, Vasiliy Aleksandroviç. *Kavkazskaya voyna v otdelnıh oçerkah, epizodah, legendah i biografiyah, v.1*, V.A. Berezovski 14: St. Petersburg, 1887.

Rawlinson, Maj.-Gen. Sir Henry, *England and Russia in the East: a Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia*. London: John Murray, 1875.

Reynolds, Michael A. "Myths and Mysticism: Islam and Conflict in the North Caucasus: A Longitudinal Perspective". *Kennan Institute Occasional Papers Series* 7 (2011), 1-13.

Robinson, Francis. *The New Cambridge Historyof Islam The Islamic World in the Age of Western Dominance*, Francis Robinson (Ed), Vol. V, Cambridge University Press, 2011.

Russko-dagestanskie otnosheniia v XVIII- nachale XIX veka: Sbornik dokumentov. Haz. V.G.Gadzhiev, Moskva: Nauka, 1988.

Sagay, Reşat. *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.

Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

Şaşmaz, Musa. "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9 (1998), 330- 366.

Takvim-i Vekayi, 495, 27 Safer 1270 (16 Kasım 1853).

Tavkul, Ufuk. *Kafkasya Gerçeği.* İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.

Tavkul, Ufuk. "İslamiyet'in XXI. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi, 7 (25), Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Bakü-Azerbaycan (1998): 237-248.

Temizkan, Abdullah. "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması Ve Gazavat*". Karadeniz Araştırmaları* 25/25 (2010), 77-92.

Temperley, Harold. "The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution". *The Journal of Modern History* 4/4 (1932), 523-543.

Tillett, Lowell, R. "Shamil and Muridism in Recent Soviet Historiography". *The American Slavic and East European Review* 20/2 (1961), 253-269.

Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi.* İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Tsibenko, Veronika. "The Lost Circassia and the Found Circassians: Caucasian Migration to the Ottoman Empire," *Türkiyat Mecmuası* 32/1 (2022), 405-431.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789- 2014).* İstanbul: Der Yayınları, 2015.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi IV. Cilt, 2. Kısım, XVIII. Yüzyıl*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Wagner, Friedrich. Schamyl and Circassia. London: G. Routledge & Co., 1854.

Yalçınkaya, Alaeddin. *Sömürgecilik Pan*- İslamizm Işığında Türkistan *1856'dan Günümüze.* Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006.

Yıldız, Yusuf, "15.-19. Yüzyıllar Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Çerkezistan'daki İslamı Yayma Siyasetine Kısa Bir Bakış", Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 7/13, (2021): 275-285.

Zelkina, Anna. *In quest for God and Freedom: Sufi Responses to the Russian Advance in the North Caucasus.* London: Hurst & Co. Ltd., 2000.

Extended Summary

In the first half of the 19th century, the Caucasus was at the center of competition between the great powers due to its strategic location. Russia's policy of expansion towards the south and Britain's efforts to protect its interests in the Mediterranean and on the route to India turned the region into an important stage for international power struggles. The Crimean War that ensued delayed the occupation of Ottoman territories but also left the peoples of Turkestan and the Caucasus defenseless during the Russian occupation. After the Crimean War, the allied states remained silent about Russia's occupations in the Caucasus and Turkistan. In this context, the Islamic thought movement known as Muridism played a unifying role for the scattered peoples of the Caucasus, where the Ottoman Empire had lost its influence. During this period, the peoples of North Caucasus faced severe military and social pressures in the face of Russian expansionism; this situation paved the way for the rise of Muridism, which emerged as a religious-based resistance movement. Beyond being merely a religious movement, Muridism emerged as a structure that transformed the social fabric of Caucasian societies and organized political resistance.

The primary objective of this study is to examine the Muridism movement that emerged in the North Caucasus in the 19th century as a religiously based form of resistance against Russian occupation and to investigate the social impact of this movement on the peoples of the region. The study aims to reveal that Muridism was not limited to military struggle; it also offered a structure that strengthened social solidarity, provided social discipline, and created a common sense of identity among the Caucasian peoples. The study examines the reflections of the geopolitical and geostrategic competition between England and Russia in the first half of the 19th century on the North Caucasus. While emphasizing the strategic importance of the Caucasus in the context of international politics, the study examines the impact of competition between the great powers, driven by their interests, on the fate of the region's peoples.

The scope of the research covers the period between 1817 and 1864, focusing particularly on the development, spread, and effects of Muridism during the Russo-Caucasian wars. In this context, the resistance movement formed under the leadership of Imam Shamil is examined in the framework of its relationship with the social structures in different regions of the North Caucasus.

Methodologically, the study is based on historical analysis and comparative examination. Britain's policy in the process leading up to Russia's occupation of the Caucasus and the struggle of the Caucasian peoples against Russian occupation have been examined in light of Ottoman archival documents, published British archival documents, parliamentary records, diplomatic correspondence of the period, and secondary sources.

The results of the study reveal that Muridism was one of the most effective and enduring resistance movements developed against Russian occupation in the North Caucasus. Although it did not achieve lasting military success, Muridism created a sense of religious and social unity among the peoples of the region. The impact of Muridism in the 19th century left deep traces not only in the military and political spheres, but also in the social memory. The movement's gradual decline in the face of Russia's superior military power does not signify Muridism's failure; on the contrary, it makes it a historical achievement that it was able to resist such a powerful empire for so many years with limited resources and a small number of troops against the large Russian armies. Ultimately, the struggle in the North Caucasus in the 19th century clearly demonstrates that religion is not only an individual belief system but also a vehicle for social resistance and political consciousness. Muridism, on the one hand, mobilized the people against the occupation and, on the other hand, increased the interest of international powers in the region. This model of resistance, combining religious motivation with political goals, has secured a lasting place in the memory of the peoples of the North Caucasus not only as a historical period but also as a symbol of identity construction and the struggle for freedom.